

# מחשב זקנים



מושב זקנים – סיפורם של זקני ירושלים 1840-1948



# מזנושב זקנים



חברי העמותה / יו"ר עו"ד חגי סיטון, דניאל מימראן, עו"ד משה בן ארי, אביבה שר, עו"ד אלי בן טובים, רו"ח ברידיט ביתן, עו"ד גדעון ברמץ, עו"ד גבריאל ג'יניאו, אילן הזר, ד"ר יעקב מימראן, איתן כרמון ועדה מדעית / פרופ' ירון בן נאה, פרופ' מרגלית שילה, פרופ' עליזה מיוחס-ג'יניאו, ד"ר ראובן גפני, פרופ' קובי כהן-הטב ועדה חינוכית / ד"ר מיקי ארליך, עפרה רגב, ד"ר איל דוידסון, חזקי בצלאל, אריאל אבקסיס, ד"ר יוסי שפנייר

ייעוץ מדעי | פרופ' ירון בן נאה  
עיצוב גרפי | ערן צירמן  
הפקה טכנית | שי גיל  
עריכה לשונית | כרמית ספיר ויץ  
תרגום | פיליס רוזנבאום  
צילום | רן ארדה, שי גיל

#### תודה מיוחדת

המועצה לשימור אתרים / הקרן לירושלים / מר מיכאל מהלר, מנהל ארכיון העיר ירושלים  
יהודה עצבה / חכם אפרים לוי, ועד עדת הספרדים, ארכיון העיר ירושלים / ארכיון הג'וינט / הסינמטק ירושלים - ארכיון ישראלי לסרטים / ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי - יד יצחק בן-צבי

#### תודה לכותבים

פרופ' ירון בן נאה, פרופ' קובי כהן-הטב, מר יהודה (אודי) מזרחי-צורף.

#### מקורות הדימויים החזותיים

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן / הסינמטק ירושלים - ארכיון ישראלי לסרטים / ארכיון העיר ירושלים / ארכיון ועד העדה הספרדית / ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן צבי / ארכיון הג'וינט / אוסף מטסון, המושבה האמריקאית, ספריית הקונגרס, וושינגטון / ספריית הרב פרופ' מאיר בניהו ז"ל / משפחת מזרחי-צורף.

רח' אור החיים 6, הרובע היהודי, ירושלים, ת.ד. 1604 ירושלים 9750603

טל. 02-6276319 טלפקס. 02-6284636

www.oyc.co.il

© דצמבר 2021

כל הזכויות שמורות למוזיאון חצר הישוב הישן ע"ש יצחק קפלן



5 / מושב זקנים / אורה פיקל צברי

23 / חסד של אמת בין החומות לתולדות חברת הרוחצים והכִּתְּפִים  
של עדת הספרדים בירושלים / יהודה (אודי) מזרחי-צורף

43 / הקבורה היהודית בירושלים בתקופת השלטון הבריטי  
מקבורה עדתית לקבורה לכולם / פרופ' קובי כהן-הטב

59 / צוואות המתים אל החיים / מאת: פרופ' ירון בן-נאה

81 / להיות זקן בירושלים

97 / הדרכים לתמיכה במושב זקנים

107 / לוחות יארצייט

115 / אחרי מות

140 / Summaries



# צדקה גדולה

לכלכלת

225 הזקנים והזקנות 225

בבתי מושב זקנים וזקנות בירושלים

שני קשישים יושבים בשמש, העיר העתיקה ירושלים, תקופת המנדט

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Two elders sun-bathing, Old City of Jerusalem, Mandate period

Old Yishuv Court Museum Collection



# מושב זקנים

מאת אורה פיקל צברי

המאמר מתמקד ב"מושב זקנים" – בית האבות הראשון שהוקם בירושלים<sup>1</sup>, אשר נבנה על בסיס דגם של בתי אבות שרווחו באירופה ובארצות הברית במאה התשע-עשרה<sup>2</sup>. בשל ראשוניותו ומרכזיותו בעיר, הוא נחשב אב טיפוס לבתי האבות שהוקמו בשנים שלאחר מכן, דוגמת בית הזקנים הספרדי<sup>3</sup>, מושב הזקנים של הרב חורגיין<sup>4</sup> ועוד. מושב זקנים החל את דרכו בעיר העתיקה ועבר בשנת 1901 לעיר החדשה. השינויים שחלו בו אפיינו את החברה היהודית ויחסה אל הזקן.

- 1 מעיון בעיתונות התקופה, "מושב זקנים" היה שם נפוץ לבתי אבות באירופה ובארצות הברית. ראו: "חבצלת", 2.6.1899 (ברלין), "חבצלת", 15.11.1895 (לודז'), "חבצלת", 19.4.1907 (שיקגו), "חבצלת", 5.10.1888 (לונדון).
  - 2 ראו: לבאי שי, בית מושב זקנים וזקנות המאוחד ותצלומיו, בתוך: קובי כהן הטב, אסף זלצר ודורון בר, עיר בראי מחקרה: מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-ישובית של ירושלים. מוקדש ליהושע בן אריה בהגיעו לגבורות. הוצאת מאגנס ירושלים 2011, עמ' 81-85. גולנדר חוה ובריק יצחק, "התפתחות השירותים לזקנים בישראל – מבט היסטורי", בתוך: ארנולד רוזין (עורך) הזדקנות וזיקנה בישראל. ירושלים: הוצאת אשל 2003, עמ' 21-22.
  - 3 בית זקנים וזקנות הכללי – נוסד בשנת תרס"ו (1906) על ידי חיים אהרון ולירו ויוסף קוקיא. ראו: פנחס בן צבי גרייבסקי. זיכרון לחובבים ראשונים, חלק ב, ירושלים 1993, הוצאה מחדשה, עמ' 221-229. יעקב יהושע, חכמים בירושלים הישנה, עסקנים ופרנסים, הוצאת ראובן מס, ירושלים 1968. עמ' 122-123.
  - 4 רחל שרעבי, הישוב הספרדי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, הוצאת משרד הביטחון, 1989, עמ' 78-79. עיתון "השקפה", 16.4.1907.
- מושב הזקנים נוסד בשנת 1906 ע"י הרב ראובן יונה חורגיין בשכונת הבוכרים. מושב הזקנים תכנן לעבור למבנה גדול יותר, אך פשט את הרגל. ראו: יהושע בן אריה, ירושלים בראשיתה, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשל"ט, עמ' 344.

## מעמד הזקן בחברה המסורתית

בחברה המסורתית הזקן זכה לכבוד גדול במשפחה ובקהילה. הוא נחשב לראש המשפחה ובני משפחתו התייעצו עמו ולמדו מניסיונו. על אף הדוחק והצפיפות שאפיינו את תנאי החיים, אנשים זקנים נשארו לחיות בקרב בני משפחתם והללו דאגו לרווחתם, למילוי מחסורם ולטיפול הרפואי בהם. חשוב לציין כי עד לשלהי התקופה העות'מאנית המדינה לא ראתה עצמה אחראית לרווחת הנתינים, לא כל שכן למתן שירותים הנתפסים היום כשירותים עירוניים בסיסיים.

עם זאת, תיאורו של יעקב יהושע את הווי החיים של היהודים הספרדים בראשית המאה העשרים בירושלים משקף מציאות המצויה בתהליכים של שינוי: "הבנים השתדלו לא להביא את הוריהם לבתיהם... הם העדיפו לאפשר להם להתגורר בחדריהם הקטנים, לבקרים בימות השבוע ולהזמיןם לסעוד עם בני המשפחה בשבתות ובמועדים. הכלות אף הן השתדלו להנעים את חייהן של חמותיהן ומידי פעם שלחו להן צלחות תבשילין וזאת 'כדי שתטעמנה משוב העולם הזה'. סבתות אלה שזכו לחיבה מצד בניהן השיבו להם כגמולם וסרו לבתיהם כדי לסייע בידי בעלת הבית שהיתה מטופלת במשפחה גדולה... וכשהיו סבתות אלו חשות במיחושים ולא יכלו לבוא ולבקר את בניהן ובנותיהן, מהרו הנכדים והנכדות לחדריהן כדי לעזור להן"<sup>5</sup>.

## רקע היסטורי: להיות זקן בירושלים במאה התשע-עשרה

במהלך התקופה העות'מאנית, בפרט מאז המאה השבע-עשרה, גדול היה חלקם של אנשים מבוגרים, ובמיוחד נשים, בקרב העולים לארץ ישראל. אלמנים ואלמנות הותירו מאחור בני משפחה ועלו כדי לחיות בארץ הקודש את שארית ימיהם, ובבוא יומם גם להיטמן באדמתה<sup>6</sup>. חלקם של הזקנים נותר משמעותי גם בעת שהתגברה העלייה ארצה

5 יעקב יהושע, ירושלים תמול שלשום, חלק שלישי, הוצאת ראובן מס, ירושלים, עמ' 28-29.

6 על כך עמדו בעבר יעקב ברנאי, וירון בן נאה. ראו: יעקב ברנאי, "ואלה שמות יהודי ירושלים בשנים תקכ"א-תקכ"ג (1760-1763), קתדרה 72 (תשנ"ד), עמ' 141. ראו: בן-נאה, צוואות היהודים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז-הי"ט, הוצאת מרכז זלמן שז"ר, ירושלים תשפ"ב.

מרגלית שילה, נסיכה או שבויה, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה ביתן, חיפה ולוד, עמ' 28-29.

על בולטותה של קבוצת הקשישים בעלייה לירושלים במאה התשע-עשרה ראו: גולנדר חוה ובריק יצחק, "התפתחות השירותים לזקנים בישראל - מבט היסטורי", בתוך: ארנולד רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל. ירושלים: הוצאת אש"ל 2003, עמ' 18-19.

משנות השלושים של המאה התשע-עשרה ואילך.

לטענת פרופ' מרגלית שילה, עליית זקנות לארץ כדי להיקבר בה היא תופעה רבת שנים.

הדרת האישה מהחיים הדתיים של הציבור, מתפילה במניין ומלימוד במסגרות הרגילות, לצד התרוקנות הקן המשפחתי, הציבו את האלמנה היהודייה בחלל רוחני דתי. השהות בארץ הקודש, קשה ככל שהייתה, הייתה עבורה חוויה של התעלות דתית-רוחנית<sup>7</sup>.

יעקב יהושע תיאר את ילדותו בירושלים לצד קשישים שחיו בגפם: "ירושלים של ימי ילדותנו היתה ברוכה בזקנים ובזקנות... לא היתה שכונה בירושלים שלא כללה בתוכה מספר זקנים וזקנות אשר התגוררו בחדרים קטנים, צנועים ונקיים אך בצמצום וברוחק. זקנים וזקנות אלה זכו לגילויי חיבה מצד תושבי השכונה והחצר שבה התגוררו... נדמה היה מהווים הם חלק ממשפחותיהם... זקנים וזקנות אלו, שיתפו עצמם בחיי המשפחות שבשכונה. הם נענו לכל הזמנה של סיוע ועזרה, ובכך רצו להוכיח כי אין

ברצונם ליפול למעמסה על שכניהם... אם אחד מבני המשפחה חש ברע, חלה תינוק או ילד נחבל בחבלה כלשהי, יולדת אחזזה חבלי לידה, הרי המטפלת הראשונה אשר הוזמנה להושיט את עזרתה היתה השכנה... חכמתן וניסיוןן של הזקנות עמדו להן

7 מרגלית שילה, נסיכה או שבויה, עמ' 28-33. על עליית אלמנות מהמגרב ראו מיכל בן יעקב, דפוסי הגירה של נשים מצפון אפריקה, בתוך: רות קרק, מרגלית שילה, גלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים 2001, עמ' 63-83.



יהודיות זקנות בכותל, ראשית המאה ה־20  
אוסף מטסון, המושבה האמריקאית, ספריית הקונגרס,  
ושינגטון, 05285

Old Jewish women at the Western Wall,  
Early 20th century

G.Eric and Edith Matson Photograph Collection,  
Library of Congress prints, Washington, 05285

בשעה זו והן הכינו כמו ידיהן את התרופות הראשונות, תרופות [צמחיות] שאותן אספו מהעציצים שעמדו בחצרותיהן<sup>8</sup>.

תיאורו הנוסטלגי של יהושע לא שיקף נכוחה את המציאות הקשה שבה חיו רוב הקשישים בירושלים העתיקה, במיוחד אלו שלא היו תלמידי חכמים. מצבם הכלכלי של רובם היה קשה, הם נאלצו לקבץ נדבות למחייתם, ולמנגנון הקהילתי הדחוק תמידית לא היו האמצעים לטפל בהם ולדאוג לרווחתם, למעט הקצבה זעירה לפני החגים. את החלל הזה מילאו באופן חלקי ביותר חברות צדקה וחסד שדאגו לכני עדתם. בכתב השר"רות של השר"ר ר' יעקב בן עטר (1904) סופר מעט על תנאי החיים הקשים של הזקנים, ובמיוחד הזקנות, במטרה לעורר את לב הנדבנים לסייע בתרומות: "בכל חדר יש ששה ושבעה אלמנות בדוחק גדול, ונשארים כמה עניים מושלכים בחוצות ירושלים"<sup>9</sup>.

תיאורים כתובים של נוסעים יהודים ושאינם יהודים מזכירים את מצבם הכלכלי הדחוק של היהודים בני העדות השונות בירושלים<sup>10</sup>. בכמה וכמה תצלומים ניתן לראות את ריבוי הקבצנים המבוגרים בני העדה המערבית בדרך לכותל המערבי<sup>11</sup>.

העוני המרוד היה כרוך בהכרח בתת-תזונה ובתנאי החיים הקשים שאפיינו את העיר בכלל (היעדר סניטציה, לכלוך וכדומה) ואת מגורי העניים בחללים צפופים, לחים ולא מאווררים, שהפכו אותם פגיעים ביותר למגיפות התכופות<sup>12</sup>.

ב"קול קורא" שכתבו בשנת תרמ"ח (1888) גבאי ומנהלי בית מושב זקנים לגבירים ולנדיבים הם תיארו את מצבם של העולים המבוגרים מאירופה ללא כחל וסרק: "בגפם יבואו לירושלם ובגפם יגורו בה, יחבקו חיק ספסלי בתי המדרשות, הם

8 יעקב יהושע, ירושלים תמול שלשום, עמ' 25.

9 שטר שד"רות לר' יעקב בן עטר, ארכיון יד יצחק בן צבי, ארץ ישראל, תיק 292.

10 מיכאל איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, עדויות ורשימות לתולדות הישוב היהודי. הוצאות עם עובד ודביר, תשכ"ו. עמ' 479, 489, 526, 537, ועוד.

11 ראו בקטלוג זה: תמונות מאוסף מוזיאון חצר הישוב הישן, יצחק בן צבי וארכיון הג'וינט. סרטון פלשתינה, 1920. <https://jfc.org.il/movie/52041-2/?comp=26278>.

12 ערן דולב, "מגפות בירושלים מהמאה התשע-עשרה ועד לימי השלטון הבריטי". נירית שלו כליפא ואילת ליבר (עורכות), ירושלים: גיליון רפואי, יד יצחק בן צבי ומוזיאון מגדל דוד, ירושלים תשע"ה, עמ' 105-109.

על הקשר בין עוני, מחלות ומוות ראו גם: ירון בן-נאה, עוני והתמודדות עמו בחברה היהודית העות'מאנית, ספונות כג (תשס"ג), עמ' 195-238.



קערה ששימשה את רחמים בן אלעזר שחרט את שמו עליה. יתכן ובקערות מהן אלו קבלו העניים את מזונם בבית התמחוי.

תרומת סטיב אדלר, אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Bowl used by Rahamim ben Ezra upon which he engraved his name. It is likely that this is a bowl given to the indigent by the soup kitchen for receiving their portions.

Donated by Steve Adler, Old Yishuv Court Museum Collection

מעונם ומשכנם ובם יאכלו פיתם היבש אשר גם היא לא על נקלה ימצא להם, וככה יעונו, ומצב בריאותם יורע וירד פלאים מיום ליום ורבים מהם נאספים בלא עת"<sup>13</sup>.

בתקופה שבה התחוללו שינויים משמעותיים באורחות החיים, ובמיוחד בזמנים של מצוקה ומשבר, הסדרים החברתיים התערערו. הזקנים, האוכלוסייה היותר פגיעה בחברה ממילא, היו אלה שנפגעו במיוחד.

כך אירע למשל בשנות המשבר של מלחמת העולם הראשונה, שפגעה ביישוב היהודי בירושלים באופן קשה. מגיפות, רעב וגירוש יהודים חסרי אזרחות עות'מאנית או שאינם מבעלי בריתה של טורקיה פגעו מאוד בקשישי ירושלים, שאף קודם לכן מצבם הכלכלי והבריאותי לא היה מזהיר<sup>14</sup>.

13 חשבון שמיני מהכנסה והוצאה מבית מושב זקנים ותבשיל טע [=תה] לעניים בירושלים, ארכיון העיר ירושלים, מכל 289, תיקייה א1, עמ' 5.

14 על מלחמת העולם הראשונה בירושלים ראו צבי שילוני, תמורות בהנהגה היהודית בירושלים במלחמת העולם הראשונה, קתדרה 35 (ניסן תשמ"ח/אפריל 1985), עמ' 59-90; זלמן גרינברג, "ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה?", קתדרה 165, תשרי תשע"ה, עמ' 129-160.



## הקמת מושב זקנים

כדי לפתור מצב שבו קשישים גלמודים מתגוללים ברחובות באין יכולת לסייע להם, ייסדו בשנת תרל"ח (1878) שלושה מבני העדה הפרושית בירושלים – בן ציון שלז, יצחק מאיר גולומב ומשה הולצמן – במבנה קטן ששכרו, "בית תבשיל תה לעניי ישראל", שבו קיבלו הזקנים והעניים תה חם ומזון<sup>15</sup>.

"ויאספו פרוטות מבני ירושלים ויקנו יורה וכלים אחרים וישכרו בית לבשל תה חינם לעניי ירושלים. בעיר הקודש במקום יוקר המים והפחמים תחשב צדקה זו לפיקוח נפש ממש לכמה מאות עניים המשיכים נפשם בחמים וכשרותם בהם את פיתם החרבה"<sup>16</sup>.

מאוחר יותר שכרו חצר בת שלושה חדרים כדי ליישב בהם זקנים עניים וגלמודים ולדאוג לכלכלתם. למוסד זה קראו "בית מושב זקנים וחונן דלים". תושביו היו לפי שעה אך ורק גברים אשכנזים. דיווח על ימיו הראשונים של בית מושב זקנים מופיע בדין וחשבון שחובר על ידי גבאי ומנהלי בית מושב זקנים בשנת תרמ"ח: "ונייסד בית מושב זקנים זה כתשע שנים ונגדילו מעט מעט עדי עזרנו ה' לחלץ מרעה הזאת נפשות רבות, כי כעשרים זקנים תלמידי חכמים ימצאו בו מעון, וארוחתם ארוחת תמיד תנתן להם בבית הזה...וגם ליתר הזקנים אשר אין מקום להם בבית חסד הזה, המצאנו ישע לא מעט, בתתנו להם משקה טע חינם פעמיים ושלוש בכל יום וכחורף גם בעיתות לילה, ויוכלו למצער להשיב נפשם העייפה במשקה חם, ולפעמים יטבלו פיתם בו ויאכלו"<sup>17</sup>.

ד"ר שמואל ברוך סנדרס, רופא שעלה מאוסטרליה, התגייס במטרה לסייע לזקנים גלמודים. "וישכור חצר אחרת... ובו שישה חדרים גדולים, ואף כי החצר הזו עומד במקום שפל ועמוק ואווירו אינו צח, בכל זאת נקבצו אליו 28 זקנים לשכון בהמערות האלה...ובבית המדרש אשר באחד החדרים התפללו הזקנים... ומר סנדרס הביא להם ארון וספר תורה"<sup>18</sup>.

15 אליהו האניג, בית מושב זקנים בעיר הקודש ירושלים, תרנ"א, עמ' 45. <מהדורה אינטרנטית>, אתר היברובוקס. על ימיו הראשונים של מושב זקנים ניתן לקרוא: יעקב גולדמן |גאלדמאנן|, מפעלי הטוב והחסד בירושלים, בתוך: נ' סוקולוב עורך, האסיף ד (תרמ"ח), עמ' 26-28. תורה לפרופ' ירון בן נאה על ההפנייה למקור זה.

16 האניג, עמ' 45.

17 חשבון שמיני, ארכיון העיר ירושלים, מכל 289, תיקייה א1, עמ' 5-6.

18 האניג, עמ' 46.

קשישים רבים התדפקו על דלתות המוסד, אך פרנסו לא יכולים היו לעמוד בפרץ. במודעה שפרסמו בעיתון "חבצלת" ד"ר סנדרס, הרב ישראל דב פרומקין (עורך העיתון) ואייזק בן טובים הם כתבו: "באשר רבו הזקנים המבקשים לאספם אל בית החסד מושב זקנים ומאפס מקום אין אנחנו יכולים להוסיף על אלה שכבר נתקבלו לבית, לכן הננו מודיעים בזה כי מהיום והלאה לא נקבל עוד זקנים לבית הזה בלי שום משוא פנים"<sup>19</sup>.

המוסד נדד בין חצרות הרובע היהודי, מספר החוסים בו גדל ואף נפתח אגף לנשים<sup>20</sup>. בחוברת שהוציא אליהו האניג, סופר הבית והמזכיר, הוא ציין כי בשנת תרנ"א היו 36 זקנים שזכו ללינה וכלכלה וזקנים נוספים שזכו למזון בלבד. בהערה בשולי העמוד צוין המספר העדכני, שעמד באותה שנה על 85 זקנים ו-15 זקנות<sup>21</sup>.

כדי להגדיל את מפעלם ולתת מענה לקשישים רבים יותר היה רצון הגבאים "להקים בירושלים בית מושב זקנים, קניין אחוזת העדה לצמיתות"<sup>22</sup>. בפנייה לתורמים פוטנציאליים מצויר אידיאל שלפיו "חדרים ממוצעים בעלי שש אמות על שש אמות (כ-3 מ' על 3 מ') אשר יכיל כל אחד מהם ארבע מיטות לארבעה זקנים ושולחן אחד לכולם"<sup>23</sup>.

ד"ר סנדרס<sup>24</sup>, הרב פרומקין, הבנקאי נתן המבורגר<sup>25</sup> ואחרים נרתמו לגיוס תרומות לרכישת מבנה קבע. בשנת תרמ"ט (1889) נרכשה בכספו של הגביר לייב פרידלנד מסנט פטרבורג חצר בעיר העתיקה לזכר רעייתו המנוחה קיילא.

19 "חבצלת", 12.12.1890.

20 בחול המועד פסח תר"ן (1890) התאספו על גג מושב זקנים בני ירושלים והתפללו שם תפילת מוסף אל מול הר הבית. ראו: חבצלת מיום 18.4.1890, עמ' 195-196. ברצוני להודות לד"ר דותן גורן על שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

אחד המבנים ששימשו את מושב זקנים עד שנות השלושים היה ברחוב העומר 9. ראו: איל דוידסון, הרובע היהודי וכל נתיבותיו, הוצאת יד יצחק בן צבי והחברה לפיתוח הרובע היהודי, ירושלים 2017. עמ' 299-300.

דוח ביקורת פנימי של מושב זקנים על מצב הבית בעיר העתיקה ביום 10.11.1944 מעיד על כך שעדיין היו במקום דיירים, ייתכן דיירים בתשלום. ראו: ארכיון העיר ירושלים, מכל 292, תיקייה 58. במפת הרובע היהודי במלחמת העצמאות קיימת עמדת מושב זקנים ששמה שימר את המיקום ההיסטורי. ראו: רמי יזרעאל, "הרובע היהודי בירושלים העתיקה במלחמת העצמאות", בתוך: מרדכי נאור (עורך), ירושלים בתש"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 47.

21 האניג, עמ' 45. הפער המשמעותי במספרים לא ברור.

22 חשבון שמיני, עמ' 6.

23 חשבון שמיני, עמ' 6.

24 על דמותו של סנדרס ניתן לקרוא בהספד שכתב עליו אליהו האניג ב"הצפירה", 14.11.1895.

25 על דמותו ראו דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך 3, עמ' 1108, <מהדורה אינטרנטית>.

"אז היתה רווחה למושב זקנים: בארבעה עשר החדרים שבחצר קבעו שמונה חדרים למושב זקנים, 3 לבית המדרש, לבית תבשיל ולחדר האוכל, ובשלושה קבעו דירותיהם מר סנדרס, המשגיח והשמש, ויכניסו שישה ושלושים זקנים תלמידי חכמים"<sup>26</sup>.

בביקורים שערך במושב זקנים בעיר העתיקה התוודע הרב גימפל למצבם הקשה של הזקנים ושמע את תלונותיהם על אודות הטיפול בהם. כתוצאה מכך הוחלפה ההנהגה, ובחודש שבט תרנ"א (1891) נקבעו סדרים חדשים להיטיב את תנאי חייהם של הדיירים: רופא מומחה יבוא לבקרם אחת לשבוע, ייקבע חדר נפרד לחולים, אחת לשבוע בגדיהם ומצעייהם יכובסו, פעמיים בשבוע יאכלו בשר, ויירכשו עבור כל דייר שתי קערות, כף ומזלג אחד<sup>27</sup>.

אברהם משה לונץ תיאר בלשונו הציורית את הרצון לעבור לעיר החדשה ולבנות מבנה ייעודי המותאם לצורכי הזקנים: "אולם אין האור ניכר היטב אלא מתוך החושך, וגם מנהלי בית מושב זקנים אחרי צאת המסד מאפילה לאורה... רק אז ראו ונוכחו לדעת כי הבית שבו מושב זקנים עתה...איננו מתאים כלל לצורכי מוסד כזה ודרישותיו"<sup>28</sup>. בשנת 1891 רכש אייזק בן טובים בכספו של הגביר לייב פרידלנד אדמה מכפרי ליפתא<sup>29</sup>.

מלאכת הבנייה ארכה זמן רב בשל הקשיים הכספיים שבהם היה המוסד נתון. בכ' אב תרנ"ז (1897) כתב דוד ילין על תלאות גיוס הכספים לבניית בית מושב הזקנים החדש: "ואחינו שבירושלים היודעים את נפש אחיהם אלה, יודעים היטב כי על דבר שלא בא עוד לעולם לא ירבו הקופצים, וכל עוד לא הגיעה הנחיצות למרום קצה אין נדיביהם רואים חובה לעצמם למהר בנדבותיהם, ואם חכה יחכו עד אשר ייאסף כל הכסף הדרוש להם לא יחלו במפעלם לעולם. ונאלצו אפוא להפוך את הסדר: החל יחלו תיכף בבניין הבית. וכלתה הפרוטה ועמדו מבנות. ועלתה זעקתם אל אחיהם והושיטו להם יד עזרתם, וכילו את הבית. וחסרו המים לצרכיו, ושבו והרימו קול קורא, ושבו אחיהם להזיל פרוטותיהם, וככה ילך המפעל הלוך והשתלם"<sup>30</sup>.

בכתביו עקב ילין אחר התקדמות הבנייה האיטית של המבנה החדש, בעיקר בגלל תזרים מזומנים בעייתיים.

כך למשל בתאריך י"ב אייר תרנ"ח (1898) ציין ילין כי "בבית מושב זקנים החלה העבודה עתה בחריצות, כי מנהלי הבית החליטו להקים בקיץ הזה את היציע העליונה כולה, למען יוכלו אחרי כן להעתיק הנה בפעם אחת את כל הזקנים היושבים בבית המוסד הזה שבעיר"<sup>31</sup>.

העבודות הגיעו לסיומן באביב תרס"א (1901). המבנה המפואר תוכנן על ידי האדריכל הגרמני קונארד שיק באזור התחנה המרכזית של ימינו (יפו 234-236)<sup>32</sup>.

בא' אייר הועברו הזקנים אחר כבוד למבנה החדש, וביום י"ח אייר נחגגה חנוכת המבנה. בכ"א אייר תרס"א דיווח העיתון "חבצלת" לקוראיו על חנוכת "בית מושב זקנים" בהשתתפות רבני ירושלים, ובראשם הרב שמואל סלנט והחכם באשי הרב יעקב שאול אלישר. בטקס רב רושם הוכנס ספר תורה חדש אל בית המדרש, שהתווסף אל חמישה עשר ספרי תורה שהובאו מהמבנה בעיר העתיקה. על פי דיווח "חבצלת", שמונים וחמישה זקנים שוכנו בחמישה עשר חדרים מרווחים. המוסד כלל בית כנסת ובית מדרש גדול, מטבח וחדר אוכל, בורות מים (שהיו חיוניים באותה עת), בית מרחץ, מקווה וחדר כביסה<sup>33</sup>.

במתחם החדש הייתה הפרדה בין המבנים, והוא שימש לצרכים שונים: מגורים, מבני ציבור, שטחים פתוחים, מבני שירות ומחסנים. את המתחם הקיפה גדר אבן ייצוגית הגנתית. לטענת ד"ר לביא שי, צורת החיים הקהילתית השתמרה באמצעות הבנייה סביב חצר מרכזית, כפי שהיה בעיר העתיקה. קשישים שחשקו בחיי קהילה ועניין יצאו נשכרים מהקרבה לבית הכנסת ובית המדרש במתחם<sup>34</sup>.

התפיסה המודרנית המגולמת במוסד זה הדירה את הזקן והרחיקה אותו מהחברה הכללית ומהעיר, ולכן בעיני שי למרות החידוש המיטיב שהביאה המודרנה למושב זקנים, הכולל את הרחקתו משאון העיר, היה לכך גם צד שלילי: הוא תרם להרחקת הזקן ממשפחתו, מקהילתו ומאתרים קדושים שהיו משמעותיים ביותר עבורו<sup>35</sup>.

הרב אברהם צבי, בן הרב אלעזר מראדום, פרסם ב"חבצלת" את התרשמותו ממושב זקנים, ייתכן כדי לעודד תרומות לתחזוקת המקום. "וכמה תלמידי חכמים פה

31 שם, עמ' 235.

32 דוד קרויאנקר, רחוב יפו, ירושלים <ביוגרפיה של רחוב - סיפור של עיר> הוצאת כתר, ירושלים 2005, עמ' 341-342.

33 "חבצלת", כ"א אייר תשס"א, עמ' 192.

34 לביא שי, עמ' 99.

35 לביא שי, עמ' 103.

26 האניג, עמ' 50.

27 האניג, עמ' 51-52.

28 לונץ, לוח ארץ ישראל, עמ' 113.

29 האניג, עמ' 51.

30 דוד ילין, ירושלים של תמול, כרך א, הוצאת ראובן מס, ירושלים תשל"ב, עמ' 167-168.

השערה זו מתחזקת עם עיון בתפריט הצנוע שממנו ניזונו הדיירים: בשר ניתן פעם בשבוע, התזונה התבססה בעיקר על מרקים וקטניות<sup>41</sup>.

בשנות הארבעים העניקו תורמים פרטיים חמאה לזקני מושב זקנים<sup>42</sup> וכן תרומת שמן וסכונים לקראת פסח<sup>43</sup>. כמו כן, גבאי מושב זקנים הזדרזו ושלחו בקשות לתרומה לקראת פסח מחברות שייצרו מצות<sup>44</sup>.

המאורעות הביטחוניים והמתחות בין יהודים לערבים מאז אמצע שנות השלושים לא פסחו על מושב זקנים, אף שכבר לא היה מבודד כבראשיתו. בשלהי תקופת המנדט נשלחו מטעם מושב זקנים פניות למפקח משטרה בשם מזרחי על התנכלויות של תושבי כפר ליפתא לדיירי המוסד<sup>45</sup>.

### מי היו דיירי מושב זקנים?

על החוסים עצמם ניתן ללמוד מאברהם משה לונץ. ברשימה משנת 1900 בקירוב מופיעים שמות הזקנים והזקנות, לשונותיהם וארצות מולדתם.

מבין 59 הגברים בני 60-91 שחסו במושב זקנים אחד

בלבד היה ממרוקו והיתר כנראה אשכנזים (39 מרוסיה).

מספר הנשים גדל ל-58 בגילי 60-94, 50 מתוכן מרוסיה, 3 מארץ ישראל והיתר מרומניה, הונגריה ואוסטריה<sup>46</sup>.

בשנת תרנ"ג (1893) החליט פרנסי מושב זקנים "לכונן מחלקה מיוחדת בעד זקנות עניות וגלמודות... זה זמן רב התאוננו זקנות רבות באזני המנהלים על אשר יגרע

יותן לחם ארוחותם ודירות מרווחים כאחד הנגידים וכל מחסורם אשר יחסר להם"<sup>36</sup>.

בכתבה אחרת ב"חבצלת" מתוארים "הזקנים שבעים ברוך השם ואוכלים תבשילים מבריאים פעמיים ביום, בשר פעמיים בשבוע, לבד משבת, כנהוג אצל בעלי בתים חשובים"<sup>37</sup>.

במהלך העשור הראשון של המאה העשרים התפתח מושב זקנים תחת שרביטו של הנדבן ר' יקותיאל הלוי מנקביץ מווינה. מנקביץ בנה במהלך העשור במתחם זה שלושה מבני מגורים ומבני ציבור. מלחמת העולם הראשונה גרמה כאמור לפגיעה קשה במושב זקנים. היקף התרומות למוסד הצטמצם באופן משמעותי וגבאי המוסד נאלצו לפנות לעזרת הוועד האמריקני<sup>38</sup>. לאחר מלחמת העולם הראשונה החל תהליך הבראה של המוסד ביוזמת התנועה הציונית, שלטונות המנדט הבריטי, ועד העיר ורבני ירושלים. ועד הצירים הציוני נרתם לסייע לאחר שנציגו ביקר במקום והזדעזע למראה הזוהמה והמזון הבסיסי שחולק לחוסים<sup>39</sup>.

בארכיון העיר ירושלים נמצאה פקודה מיום ב' מרחשון תרצ"ט מהנהלת המוסד לדייריו בזו הלשון: "אסור לגדל תרנגולים בחצר המוסד, ואלו הזקנים והזקנות שיש להם תרנגולים מתבקשים לסדר במשך השבוע עד יום ד ט"ו מרחשון הבא שלא ישאר להם שום תרנגולים. כל התרנגולים שימצאו בחצר, במסדרונים ובחדרים מיום הנזכר, יוחרמו לטובת המוסד"<sup>40</sup>. הדבר יכול ללמד על הקשיים הכלכליים של המוסד, שחייבו את הדיירים לגלות יוזמה ולהעשיר את תזונתם בכיצים טריות.



פנקס בית המדרש בבית מושב זקנים, תרט"ט 1919 באדיבות ארכיון העיר ירושלים  
Records (Pinkas) from the Beit Midrash of the Old Age Home, 1919  
Courtesy of the Jerusalem City Archives

41 ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 8, ללא תאריך.

42 מכתב תודה לדוד ברייקנשטיין, ד' כסלו תש"ב, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 5.

43 מכתב תודה מיום כ"ד אדר ת"ש. ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 10.

44 ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 10.

45 לדוגמה: מכתב למפקח מזרחי מיום כ"ה שבט ת"ש, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 10.

מכתב לקצין המחוז מר קסילוב מיום כ"ה שבט ת"ש, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 10.

מכתב למפקח מזרחי ממשטרת מחנה יהודה מיום י"ז אדר תש"ב, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 10.

46 אברהם משה לונץ, לוח ארץ ישראל, הוצאת אריאל, 1980, עמ' 120.

36 "חבצלת", 26.8.1893.

37 "חבצלת", 23.11.1894.

38 לביא שי, עמ' 109.

39 לביא שי, עמ' 109.

ועד הצירים סיפק לחם קרוב לשנה כאשר מחיר הלחם הרקיע שחקים, וכן בגדים ומצעים, סרדינים, קקאו, תה, קפה וסבון. ראו: ארכיון העיר ירושלים, תקנות הבית של המוסד הנשגב בית זקנים וזקנות, תרפ"ד, עמ' 8-9. מכל 288, תיקייה 1.

40 ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 8.



זכותן מזכות הגברים... אך המנהלים לא יכלו למלאות בקשתן מפני המצב המצומצם של הקופה"<sup>47</sup>.

לונץ הביא מדברי המחנך והעסקן זלמן בן טובים<sup>48</sup>, בנו של אייזק בן טובים, על שילוב הזקנות במושב זקנים: "קרה מקרה כי זקנות אומללות אחדות הושלכו מדירותיהן... באין לאל ידן לשלם שכרן לשנה כמקודם... מהרו המנהלים להחליט את ההחלטה הנזכרת בדבר יסוד מחלקה לזקנות. וישכרו מייד שני חדרים מול בית מושב זקנים ויאספו אליהם שבע זקנות אומללות וארוחתן לקחו בחדר האוכל אשר להזקנים, ובכן נהיה המוסד פתאום לבית מושב זקנים וזקנות יחד"<sup>49</sup>.

מתיאורו של דוד ילין על אודות עיסוקיהם טרם הגיעם למושב זקנים, מסתבר שמבין 56 זקנים היו 31 סוחרים, 3 בעלי מלאכה, רופא אחד, 3 איכרים, 1 בעל אכסניה. לתואר "תלמידי חכמים" היו ראויים 12 מלמדים וראש ישיבה אחד<sup>50</sup>.

## אופני התמיכה במושב זקנים

ככל מפעלות החסד של היישוב הישן, כבר מראשיתו התבסס מושב זקנים על נדבנים. ברוח שחיברו גבאי ומנהלי בית מושב זקנים סנדרס ופרומקין לשנים תרמ"ז-תרמ"ח (1888-1897) הם פירטו את ההוצאות וההכנסות של "אנשי מעמד ומושב זקנים ותבשיל טהעע [=תהן]", בשנה התשיעית לקיומו.

ההוצאות כללו בעיקר שכר דירה, תאורה וחימום, ניקיון, הוצאות בית המדרש ומזון לחוסים. תזונתם בשנים הראשונות התבססה בעיקר על לחם, אורז ופול. ההכנסות כללו תרומות מנדויבים, שעל פי שמות המשפחה שלהם הם אשכנזים. הירועים בתורמים הם בני משפחת רוטשילד, סנדרס, הלפרין ועוד.

בשנת תרמ"ה (1885) המוסד הגיע לאיזון כלכלי ואף ליתרה נאה<sup>51</sup>, אך מצב זה לא האריך ימים. דוד ילין הזכיר בכתביו את הגירעונות הכבדים של המוסד<sup>52</sup>. יעקב

גולדמן תיאר בעיתון "הצפירה" מיום 16.5.1889 את הקשיים בגיוס כספים למוסד, הכוללים התחייבויות לד"ר סנדרס מנדויבים שחזרו בהם מהבטחותיהם<sup>53</sup>.

מסתבר שעין הציבור הייתה פקוחה על המוסד אשר התקיים מנדבותיו. הראשון לפרסם את הוצאות והכנסות המוסד היה סנדרס<sup>54</sup>. מאוחר יותר התפרסמו הדוחות הכספיים בעיתונות, בכתבי ילין<sup>55</sup> ולונץ<sup>56</sup>.

בהיעדר ממון וברבות ההוצאות לתחזוקת המוסד נאלצו פרנסיו להגות דרכים יצירתיות כדי לגייס תרומות. דוגמאות לכך אפשר למצוא בעיון בתקנות מושב זקנים, המעידות על כך שאין מתנות חינם ושעל הזקנים להירתם למאמץ לגיוס הכספים.

א. הזקנים מחויבים תמורת מחסה ומזון להתפלל בכל יום בכנופיית תפילת בוקר וערב בבית המדרש<sup>57</sup>.

ב. בעבור הטובה הזו, הזקנים מחויבים ללמוד בבית המדרש בכנופיית בלי שום ביטול<sup>58</sup>.

ג. להתפלל תפילת "מי שברך" לנדויבים, אמירת קדיש ומשניות לעילוי נשמת הנדיב או קרובי משפחתו<sup>59</sup>.

המוסד הבטיח אפוא תפילות במניין, קדישים וקריאת תהילים ומשניות למען התורמים, והזקנים גויסו למטרה זו. מאוחר יותר הוחמרו התקנות וחייבו את הזקנים לא לבקש נדבות מזרים, ושעות יציאתם מחוץ לבית מושב זקנים היו מוגבלות<sup>60</sup>.

ד. "לבד שעות האכילה והמנוחה יכולים הזקנים גם לבקר קרוביהם או לטייל ולשאוף רוח, אך לא יותר משתי שעות ביום"<sup>61</sup>.

ה. הזקנים מחויבים להתרחק מריב ומחלוקת, ולהשגיח על ניקיונם<sup>62</sup>.

ו. זקנים שאין להם קרובים מתחייבים להוריש את שארית רכושם לבית זקנים<sup>63</sup>.

53 הצפירה, 16.5.1889, עמ' 402-403.

54 האניג, עמ' 46.

55 ילין, ירושלים של תמול, א, עמ' 437.

56 לונץ, עמ' 121.

57 חשבון שמיני, עמ' 7, סעיף א.

58 האניג, עמ' 50, סעיף ב.

59 האניג, עמ' 50, סעיפים ד-ה.

60 האניג, עמ' 50, סעיפים ב-ג.

61 האניג, עמ' 50, סעיף ג.

62 האניג, עמ' 50, סעיפים ד-ה.

63 האניג, עמ' 51, סעיף ו.

47 לונץ, עמ' 115.

48 דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו, כרך ב, עמ' 614.

49 לונץ, עמ' 115.

50 דוד ילין, ירושלים של תמול, א, עמ' 437.

51 חשבון שמיני, עמ' 3-4.

52 ילין, ירושלים של תמול, חלק א, עמ' 435-436.

מיטב צלמי התקופה, דוגמת צדוק בסן, צילמו את הקשישים במגוון מצבים<sup>66</sup>: מתפללים, אוכלים, לומדים תורה למען התורמים ולעילוי נשמות קרובי משפחות התורמים<sup>67</sup>. התצלומים שירתו את מגייסי הכספים של המוסד.

בסיכום שנת תרנ"ז (1897) ביקר דוד ילין באופן עוקצני משהו את גיוס הקשישים להתרמה עבור מושב זקנים<sup>68</sup>: "ובראותנו את אחת התמונות המשוות לעינינו צורת אחדים מהזקנים היושבים לפני השולחן אצל ארון הספרים הגדול וספרי לימודם פתוחים לפניהם, והמה יושבים ופניהם מפיקים נוגה שלוות הנפש והמנוחה השאננה, עלה על ליבנו זיכרון הצדיקים היושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה"<sup>69</sup>. שד"רים נשלחו לגייס תרומות למען המוסדות מקהילות ישראל בתפוצות. היו אזכורים שונים ב"חבצלת" על השד"רים בעשורים הראשונים של מושב זקנים. לדוגמה, שד"ר מבריסק שמעל בתפקידו<sup>70</sup> והבהרה של העיתון על כך שאינו נוהג לשלוח שד"רים לחו"ל<sup>71</sup>.

אל התורמים נשלחו תשורות דוגמת תיק רקום לתפילין, תעודת חבר, ברכות שנה טובה ותזכורות לתרומת "קמחא דפסחא" ו"מתנות לאביונים"<sup>72</sup>.

מעיון במסמכי מושב זקנים בארכיון העיר ירושלים עולה כי גבאי המוסד ומנהליו לא זנחו גם בתקופת המנדט את האפיק של משלוח שלוחים (שד"רים) שיגייסו עבורם תרומות ברחבי תבל<sup>73</sup>.

רוח ההוצאות וההכנסות של מושב זקנים מאוגוסט 1918 עד סוף שנת 1923 מלמד כי גבאי המוסד לא ויתרו על אף תורם פוטנציאלי. מוצרי מזון בסיסיים, לבוש והנעלה



חברת תקנות מושב זקנים שנשלחה כבקשת תרומה לבית זקנים וזקנות הכללי, ראשית המאה ה־20 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

By-laws of the United Old Age Home, beginning of the 20th Century. Old Yishuv Court Museum Collection

- נוהל ירושת נפטרים ללא יורשים בעיר היה מעוגן בתקנות הקהילה היהודית ספרדית מדורי דורות. מכשיר זה אומץ אפוא על ידי פרנסי המוסד.
- לצד זה התקנות חייבו לדאוג לרווחת החוסים במוסד, לדוגמה:
  - א. "תבשיל טהעע מוכן תמיד לכל עני בודד, זקן וזקנה ונער, אשר דבק לשונם אל חיכם כל היום ואין ידו משגת להכין למו תבשיל חם"<sup>64</sup>.
  - ב. בעד תפילה מיוחדת לרפואת אחד החברים או הנעדרים בכותל המערבי - יכול הזקן לדרוש שני גרוש לכל יותר עבור שכר טרחתו<sup>65</sup>.

66 ראו בקטלוג זה: תצלומים מאוסף מוזיאון חצר הישוב הישן ואוסף התצלומים של יד יצחק בן צבי.

67 על תצלומי מושב זקנים ראו לביא שי, עמ' 77-125.

68 ילין, ירושלים של תמול, חלק א, עמ' 436.

69 ילין, ירושלים של תמול, כרך א, עמ' 436.

70 "חבצלת", 25.6.1886.

71 "חבצלת", 6.8.1885.

72 ראו: אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן בקטלוג זה.

73 ארכיון העיר ירושלים, מכל 290, תיקייה 27.

העתקי מכתבי תודה לתורמים, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 5.

התכתבויות עם תורמים בשנים 1927-1942, ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 7.

64 חשבון שמיני, עמ' 7, סעיף ב.

65 חשבון שמיני, עמ' 8, סעיף ח.



התקבלו מתורמים מהארץ ומחוצה לה<sup>74</sup>. קולות קוראים לתרומות נמשכו כאמור גם בתקופת היישוב, שבה המוסדות הציוניים התבססו בארץ ישראל.

בחברה שראתה עצמה חברת מופת מפליא שהמוסדות הציוניים לא הצליחו להירתם יותר עבור הזקנים. אלה התמקדו בהבטחת בריאות העובדים והדור הצעיר. בתקופה של מחסור ומשאבים מוגבלים נדחקו לקרן זווית צורכיהם של הקשישים והחולים הסיעודיים<sup>75</sup>. יתרה מזאת, דרי מושב זקנים היו הדגם הגלולי שממנו ניסו קברניטי המדינה שבדרך להימלט.

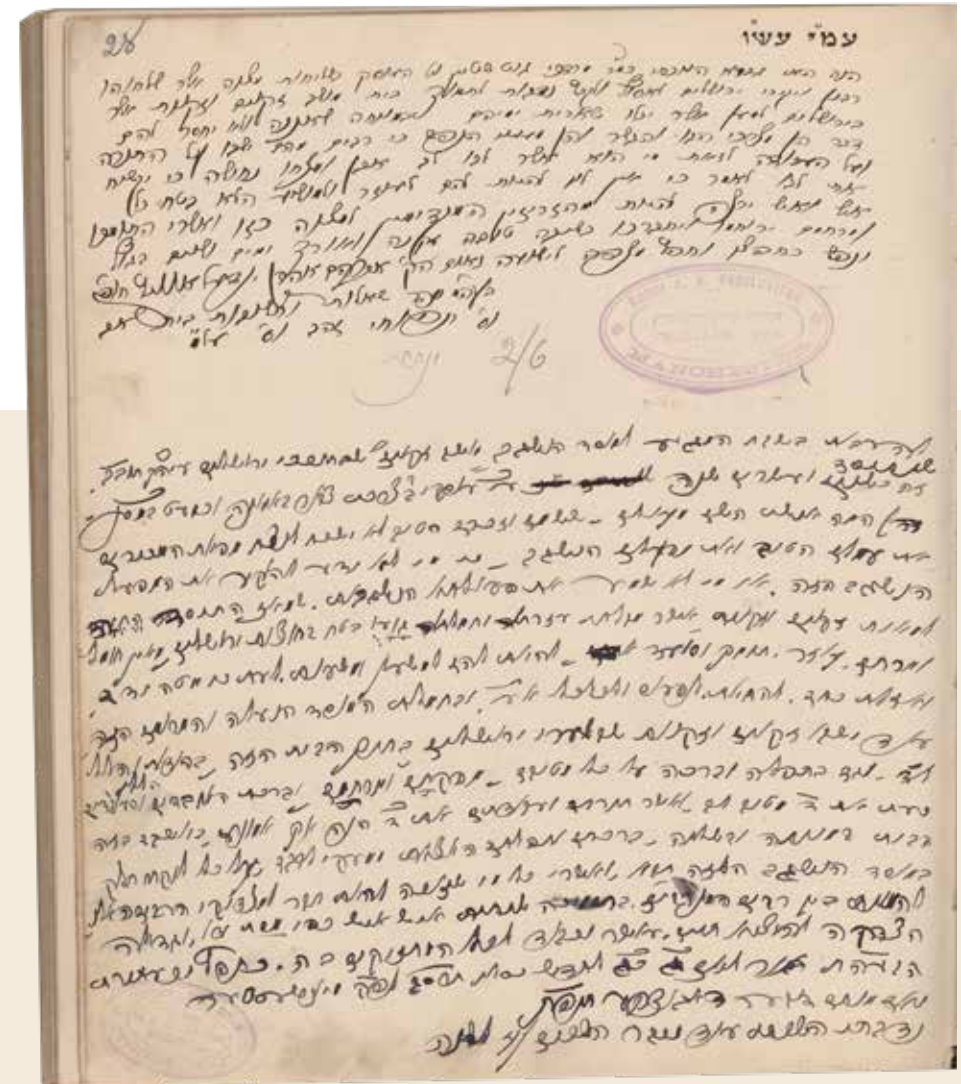
מושב זקנים, מוסד מודרני לכאורה, נותר מאחור, כחלק מן המערכת הארגונית של היישוב הישן, שבה נודע מקום מרכזי לתרומות של יהודים אמידים מן הגולה.



מפגש בין שני קשישים ספרדים בעיר העתיקה בירושלים, שנות ה־30'  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
Two Sephardic elders greeting each other. Old City Jerusalem, 1930's  
Old Yishuv Court Museum Collection

74 ראו: ארכיון העיר ירושלים, מכל 288, תיקייה 1, תקנות הבית של המוסד הנשגב בית זקנים וזקנות, תרפ"ד, עמ' 8-9.

75 גולנדר ובריק, עמ' 24-25.



כתב המלצה שכתב הרב אברהם אהרן יודלביץ ממונצ'סטר לשד"ר מרדכי גוטשטיין שנשלח לגייס תרומות עבור מושב זקנים בירושלים, ראשית המאה ה־20.  
באדיבות ארכיון העיר ירושלים  
Letter of recommendation for the "Shadar" (fundraiser), Mordechai Gutshtein, written by Rabbi Abraham Ahron Yudelwitz of Manchester to fundraise for the Old Age Home in Jerusalem, beginning of the 20th Century  
Courtesy of the Jerusalem City Archives



# חסד של אמת בין החומות לתולדות חברת הרוחצים והכתפים של עדת הספרדים בירושלים

מאת יהודה (אודי) מזרחי-צורף

בקיץ תרפ"ז (1927) שלחו שתי נשים עמלות וחרוצות מכתב אל הנהלת ועד עדת הספרדים בירושלים, שבו תיארו את מלאכתן הקשה: "עבודתנו מה רבה היא. עוברות אנו בעיר משכונה לשכונה מהלך גדול בימי החום והשרב, כבימי הגשמים והזועות, שומרות אנו את חובתינו כלפי החיים וכלפי המתות, ואיננו מסתלקות מכל עבודה קשה". שתי הנשים הללו היו מטהרות הנפטרות של העדה הספרדית בירושלים, והן ביקשו שכר הוגן עבור מלאכתן המורכבת.

מאמר זה עוסק באותם נשים וגברים נשכחים, שעשו את מלאכתם - מלאכת קודש - טהרת ונשיאת הנפטרים בדרכם האחרונה, בחברת הרוחצים והכתפים של העדה הספרדית בירושלים.

## מבוא

טהרת הנפטרים ונשיאת מיטתם נמנות ביהדות עם כלל מעשי חסד של אמת - מעשים וולונטריים שתכליתם לשמור על כבוד המת מבלי לצפות לקבלת שכר, שכן אין המת יכול להשיב למיטיבו<sup>1</sup>. חכמים הפליגו בשבח פעולות אלה, והן בכלל מעשים ש"אדם

1 מכתב מיום כ"ה תמוז תרפ"ז. וע"ס, מכל 6277.

2 פירוש רש"י על בראשית מ"ז, כ"ט.





מסרק מברזל ומכשיר לניקוי צפורני הנפטר שהיה בשימוש חברה קדישא, המאה ה־20'  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
 An iron comb and instrument for cleaning the fingernails of the Deceased that  
 were used by the Chevra Kadisha, 20th century  
 from the Old Yeshuv Court Museum

”חברת (או קופת) הרוחצים” ו”חברת (או קופת) הכתפים”<sup>13</sup>. במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה פעלה בקושטא חברת ”האומנים [...] במצות גמילות חסדים ברחיצת ובדיקת מתים”<sup>14</sup>. ברוסג'יק שבבולגריה פעלה ”חברה [כך במקור] רחיצה מחזיקי חסד”<sup>15</sup>. בקהילה הרומניוטית של יאנינה שביוון התקיימה קופה שחבריה ”מתעסקים בכל צרכי המת לרוחצו ולקוברו”<sup>16</sup>. ברומא שבאיטליה התפרסם בשנת תקע”ו (1816) לוח עם שמות חברי ”חברה קדישא של רחיצה”<sup>17</sup>.

הרב יוסף חיים מבגדאד, ”הבן איש חי”, הזכיר בדבריו את חברת הרוחצים שפעלה בעירו<sup>18</sup>. על חברה זו נכתב בעיתון ”המגיד”: ”החברה המתעסקת בצרכי המת קוראים פה חברת הרוחצים על שם עסקם העיקרי ברחיצה וזה מה שקוראים במדינות אחרות

13 בן־נאה, קבורה, עמ' 191.  
 14 ברונשטיין-מקובצקי, עמ' 199-201; בן־נאה מזכיר את ”גילדת הרוחצים והמטהרים”, מרובע באלאט באסתנבול משנת תקכ”ט (1769). בן־נאה, צדקה וחסד, עמ' 105.  
 15 נקראה גם ”חברה קדושה רוחצים”, ראו: קונפורטי, עמ' 53.  
 16 בן מתתיהו, סימן רצ”א.  
 17 בר־לבב, עמ' 284.  
 18 חזן, עמ' קי”ד-קי”ז.

עושה אותם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא”<sup>3</sup>. המקור לטהרת הנפטרים מופיע במשנה, הקובעת כי ”עושין כל צרכי המת, סכין ומדיחין אותו” ואפילו בשבת<sup>4</sup>. הרמב”ם פירט את הפעולות הנעשות בנפטר טרם הקבורה, ובכללן הרחה וסיכה<sup>5</sup>. דיני הטהרה לפרטיהם מופיעים בספרים ”מעבר יבוק” של הרב אהרן ברכיה ממודנה שבאיטליה מראשית המאה השבע-עשרה, ו”סדר רחיצת המת”, שראה אור בסלוניקי בשנת תקס”ה (1805)<sup>6</sup>. טקס הטהרה נערך בבית הנפטר או הנפטרת ומשם גם יצא מסע הלוויה, וזאת בניגוד למקובל בימינו, שנוהגים להשתמש במתקן טהרה מיוחד בבית הלוויות, שגם הוא מוסד מודרני. לאחר הטהרה נוהגים להלביש את הנפטר בתכריכים לבנים ולהובילו על גבי אלונקה אל מקום מנוחתו האחרון. מיטת רבנים נישאה על כתפי המלווים, ברוח הפסוק ”עַל כַּפֵּי יִשְׂאוּנָה”<sup>7</sup>.

נאמר בתלמוד: ”מת בעיר כל בני העיר אסורים במלאכה”, וכן: ”מבטלים תלמוד תורה להוצאת המת”<sup>8</sup>. כדי לפטור את בני הקהילה מחיוב הטיפול בנפטרים, התפתחו בימי הביניים חברות חסד קבועות שעסקו בטהרת הנפטרים, בהובלתם אל מקום מנוחתם ובקבורתם הראויה. בספרד שלפני הגירוש נמצאו חברות ייחודיות שעסקו בטיפול בנפטרים. הרמב”ן כותב ”שהיו חברות בעיר מזומנין על הקבורה”<sup>9</sup>. וכך גם ברחבי אגן הים התיכון ובערי האימפריה העות'מאנית שלאחר הגירוש<sup>10</sup>. ר' יוסף קארו מזכיר ”שנוהגים שכתפים מיוחדים להוציא המת ולאחר שנתעסקו הקרובים בצרכי הקבורה ימסרוהו להם והם יקברוהו”<sup>11</sup>.

בהתחלה הרוחצים היו חלק מחברות הקברנים<sup>12</sup> ולמן המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה פעלו הרוחצים והכתפים כחברות עצמאיות, שנקראו על פי רוב

3 משנה, פאה, א', א'.  
 4 משנה, שבת, כ”ג, ה'; השווה שמחות, א', א'-ג'.  
 5 רמב”ם, הלכות אבלות, פ”ד, ה”א.  
 6 ספרים נספים, ראו: בר-לבב, עמ' 290.  
 7 תהלים צ”א, י”ב; יהושע, הבית, עמ' 140.  
 8 בבלי, מועד קטן כ”ז ע”ב; כתובות י”ז ע”ב.  
 9 שעוועל, עמ' ע', בפירוש לתלמוד ירושלמי, ברכות ג' א'.  
 10 שטובר, עמ' 151-167; בשן, עמ' 209-220.  
 11 בית יוסף, יורה דעה, סי' שמ”א סעיף ג'.  
 12 לדוגמה, חברת הקברנים באיזמיר הורכבה מארבע חברות: ביקור חולים, חסד של אמת, רחיצה ולוויה. ראו: בן־נאה, גילדה, עמ' 312. על חברות צדקה וחסד ראו בן־נאה, בממלכת הסולטנים, עמ' 207-219.

חברה קדישא<sup>19</sup>. ידועות גם חבורות מטהרים מערי המגרב: ג'רבה בתוניסיה, אלג'יר ווהראן באלג'יריה, וקזבלנקה, תאפילאלת וצפרו במרוקו<sup>20</sup>.

למרות הקושי הרגשי הברור לעסוק בטהרת נפטרים, נחשבה הפעולה למצווה מן המובחר ורבים רצו לזכות בה. על מנת להתמודד עם קושי זה נהגו המטהרים לשתות יין לפני עבודתם, שכן "יבלבלו דעתם על ידי שתיית השיכר, אם לא ישתו לא יהיו יכולים לעסוק במלאכה זו. לכן לא מיחו הקדמונים בידם והניחו אותם במנהגם"<sup>21</sup>.

ההשתתפות בחברות החסד העניקה לחבריהן מעמד של כבוד ויוקרה בקהילה וכן זכויות כלכליות. מתוך תקנון חברת הרוחצים באסתאנבול, שאושר על ידי בית הדין המקומי, עולה "כי כבר הוא לעד האומנות הנז' [הנזכרת]<sup>22</sup>, ומכאן שמלאכת הטהרה הייתה למשך כל חיי המטהר ואף עברה בירושה לצאצאיו<sup>23</sup>. פעילות השוליות בענף הוגבלה לחמש שנים בלבד, וזאת על מנת שלא ייחשבו לקבועים במלאכתם וייהנו מזכויות יתר. מכתבי ר' יוסף חיים, "הבן איש חי", עולה כי לאחר טקס הטהרה נהגו משפחות אמידות בבגדד לשלוח שי נכבד לראש חברת הרוחצים, אשר מימן מכיסו את הטיפול בקבורת העניים<sup>24</sup>. בדוחות כספיים של עדת הספרדים בירושלים במאות י"ט-כ' פורטו תשלומים קבועים עבור חברת המטהרים "בעד כל מצווה [=נפטרו]<sup>25</sup>, וכן נזכרות תרומות ששלחו נגידים בחו"ל לירושלים לכבודה של חברת הרוחצים<sup>26</sup>.

19 עיתון "המגיד", 2.2.1876. ראש הרוחצים היה משה שלמה דוד והחברים בקופה היו אנשים עניים ברובם.

20 על אלג'יר ראו: ג'ג, על אורן ראו: ציזאן וזאן; על קזבלנקה ראו: אוהיון; על קהילות נוספות במרוקו ראו: ניזרי, עמ' 308.

21 מבוסס על צוואת הרב חיים חזקיה מדיני, השדי חמד, ראו: מדיני, עמ' 18. הרב מדיני יצא נגד מנהג זה וציווה שבזמן פטירתו לא ישתו המטהרים יין. חברי "חברת הקברים" בטורקיה נהגו לשתות משקאות חריפים מדי בוקר, טרם צאתם לכרות את הקברים, וחברי "חברת ביקור חולים" באיזמיר הורשו לשתות יין אך הוגבלו במידת השתייה במהלך המשמרת, ראו: בן-נאה, גילדה, עמ' 290; ראו עוד: ברילבב, עמ' 300.

22 בורנשטיין מקובצקי, עמ' 199-201.

23 בן-נאה, גילדה, עמ' 282; דיון הלכתי סביב זכות החזקה בראש חברת הקברנים והרוחצים, מופיע אצל: אבורביע, או"ח, סימן תצ"ג, עמ' רצ"ד-ש"ג. אני מודה לגברת צמרת רבקה אביבי, על עזרתה באיתור מספר פריטים ב"ב.

24 עיתון "המגיד", 2.2.1876; ברילבב, עמ' 286.

25 פנקס חשבונות כולל הספרדים בירושלים מהשנים תרי"א-תר"ם (1851-1880) בסל"א, וכן פרוטוקול חברה קדישא, מכל 6277.

26 כגון תרומה של 10 פרנקים מהעיר קראיובה, רומניה, אייר תרנ"ט (1899), שתרמה האישה לזכר יצחק אשכנזי. וע"ס, מכל 6312, תיק 1144, סיכום מכתב 1723. אני מודה לחכם אפרים לוי על שהסב את תשומת לבי לרשומה זו.

החברים בחברת הרוחצים נהנו מהטבות מסוימות בשל תפקידם. למשל, כשאחד מהם חלה דאגה החברה לתשלום עבור רופא ותרופות. בפנקס החשבונות של הרב יעקב שאול אלישר מחודש שבט תרמ"ט (1889) נזכרת הוצאה כספית עבור "ח' דוד מזרחי רוחץ בחלותו". וכשנפטרה סולטאנה מזרחי, אשתו של הרוחץ הראשי, שילם הכולל את דמי קבורתה "בעבור משכורתו שהוא רוחץ"<sup>27</sup>.

## תולדות חברת הרוחצים והכתפים בירושלים

בשלהי התקופה הממלוכית לא פעלה בירושלים חברת חסד של אמת ולא היה מי שיישא את המתים ויטפל בקבורתם. פרשן המשנה ר' עובדיה מברטנורא, שעלה ארצה בשנת רמ"ח (1488), כתב באגרת לאחיו "נעשיתי קובר מתים בירושלים, כי לא ימצא בה נושאים מתים והולכי אחר המטה [...] הוכרחנו לקרוא לנשים שתבאנה ותשאנה"<sup>28</sup>. לאחר הכיבוש העות'מאני והתרחבות הקהילה בירושלים עם עלייתם של מגורשי ספרד, החלו להתגבש מוסדות חסד עם המתים. תעודה מבית הדין השרעי משנת 1585, העוסקת בעיזבונו של בן הקהילה יעקב בן יוסף, מזכירה גביית תשלום עבור "תכריכים ו[שכר] חופרי [הקבר] ורוחצי [הגווייה]"<sup>29</sup>.

במהלך המאה השבע-עשרה התקיימה בירושלים חברת "ביקור חולים", שדאגה לסעוד את החולים העניים על ערש דווי וכן סיפקה לאחר מותם תכריכים מקופת הקהל, כפי שהעיד הרופא והפרנס ר' רפאל מרדכי מלכי (1640-1702)<sup>30</sup>. הכנסות החברה הגיעו מכסף שגבאי החברה היה מקבץ מדי יום מהמתפללים בבית הכנסת. נדבות הגיעו גם מנדרי העולים לתורה והעולים לרגל ומתרומות ששלחו הקהילות באירופה<sup>31</sup>.

בראש חודש אדר א' שנת תקי"ח (1758) דרש רבה של ירושלים ר' רפאל מיוחס בכ"ר שמואל דרשה "לענין חברת גומלי חסדים חברה קדושה כולה תלמידי חכמים מצדיקי הרבים"<sup>32</sup>. באותה תקופה פעלה כבר בעיר חברת כתפים (נושאי המיטה) ומלווים, שהורכבה מארבע משמרות. בראש אחת המשמרות עמד ר' עובד ב"ר יעקב

27 פנקס פטירות וע"ס, ט"ו טבת תרע"ט (1919).

28 יערי, עמ' 128.

29 כהן וסימון-פיקאלי, עמ' 379.

30 בניהו, מיסי קבורה, עמ' מ"ט.

31 בניהו, רפאל מלכי, עמ' מ"ה.

32 מיוחס, פרי הארמה, דף קי"ב ע"ב; בן-יעקב, עמ' 107.



פרנס, "המוכר אבני מחצב לכל מתי ישראל"<sup>33</sup>. ועד פקידי קושטא ניסה להפקיע ממנו את המונופול על מכירת אבני המצבות, וקבע כי פקיד הכולל צריך לעשות זאת במקומו, אך רבני ירושלים לא קיבלו את דעתם, ור' עובד פרנס וצאצאיו נשארו קבלני המצבות בירושלים למשך דורות רבים<sup>34</sup>.

ככל הנראה התקיימה יריבות מסוימת בין שני ראשי החברות הללו, והם נמסרו למשפט מושל העיר שיכריע ביניהם. בעקבות זאת "עמד ראובן ונדר [...] מלהיות עוד ראש חברה [...] ואח"כ עמדו כל העם [...] ואמרו שאי אפשר אם לא יהיה ראובן הנזכר] ראש לחברתו אשר החזיק בה כמה ימים ושנים ואם יצא יארע תקלה גדולה ובא שמעון אשר היה ראש חברה אחרת ואמר גם אני כמוהו"<sup>35</sup>.

שטר משנת תק"ע (1810) מזכיר את קיומה של "חברת גומלי חסדים עם המתים ללוות את המת בין איש ובין אשה"<sup>36</sup>. הרב שלמה יצחק ב"ר בנימין מיוחס ובית דינו, החתומים על השטר, מעידים כי כבר בימיהם נחשבה חברת המלווים, אשר הורכבה מארבע משמרות, לוותיקה. מנסחי השטר לא נקבו בשמות ראשי המשמרות. בשטר אחר<sup>37</sup>, משנת תרי"ד (1854), נמנו ראשי ארבע המשמרות, ואלה שמותיהם: חיים יעקב פרנס, אברהם עובדיה המכונה חודיראה, הרב סעדיה המכונה רבינו בן בנישתי, והרב בנימין מרדכי נבון, ראש מקובלי בית אל וראב"ד ירושלים<sup>38</sup>. כולם אישים נכבדים, בני משפחות ותיקות בירושלים, המופיעות כבר ברשימת תושבי ירושלים משנת תקכ"ב (1762)<sup>39</sup>.

הזכות לעמוד בראשות המשמרות התקבלה בירושה מאבותיהם<sup>40</sup>. כשהזקין הרב אליה פרנס, מצאצאי ר' יעקב פרנס, ונמנע ממנו לשרת בחברה, החליפו אותו יחיד בית הכנסת האיטנטנבולים בהנהגת החברה, אולם לאחר מותו שבה החזקה לצאצאיו<sup>41</sup>. במקרה שלא היו צאצאים זכרים, עברה הזכות לבנות, "כפי מנהג עיר עה"ק ת"ו

[עיר הקודש תבנה ותכונן] שהבנות יורשות"<sup>42</sup>. לדוגמה, הרב סעדיה בן בנישתי ירש תפקיד זה מסבו מצד אמו הרב סעדיה מנצור, שהיה שליח ציבור בבית הכנסת תלמוד תורה ומשגיח על אפיית מצות פסח<sup>43</sup>. לרב סעדיה מנצור היו שתי בנות, אשר אחת מהן נישאה לרב שניאור בן בנישתי, אביו של הרב סעדיה ודרכה השתלשלה החזקה ממשפחת מנצור למשפחת בן בנישתי<sup>44</sup>. וכשנפטר ר' יעקב בן סעדיה בן בנישתי ולא היו לו בנים כי אם בנות, רכש את זכותו קרובו יוסף, המכונה בכור בן בנישתי<sup>45</sup>.

ראשי המשמרות התחייבו לקיים את כל הטקסים המקובלים בעת הלוויה והקבורה בכבוד הראוי, ולגבות את הוצאות הקבורה ממשפחות הנפטרים. בתמורה הם נהנו מזכויות יתר מסוימות: רווחי חברת המלווים הגיעו להם, וכן נשמרה זכותם לחזנות בבתי הכנסת ולשמירת הריחיים של חיטי פסח בתמורה לשכר נוסף. גם לשמשי החברה הייתה זכות מיוחדת - הם הורשו לשאת את שקי החיטה למצות פסח בתמורה לשכר טרחה, וכן יכלו לגבות מעות פורים מבני הקהילה<sup>46</sup>.

ככל הידוע, בראשית המאה התשע-עשרה לא פעלה בירושלים חברת מטהרים קבועה. הרב יום טוב דאנון, רבה הראשי של ירושלים בשנים 1821-1823, הזכיר בספרו "כבוד יום טוב" את רוחץ המתים המקומי מבלי שנקב בשמו<sup>47</sup>. יש יסוד סביר להניח כי רוחץ זה נמנה עם אחת המשפחות הוותיקות. מתעד חיי עדת הספרדים בירושלים יעקב אלעזר כתב כי משפחות בילו ופרנס הוותיקות היו בעלי חזקות על הטיפול בנפטרים - משפחת בילו טיפלה בטהרת הנפטרים ובקבורתם, ומשפחת פרנס בכריית הקברים ובהכנת המצבות בהר הזיתים. עדות לכך מצויה בתשובה של הרב הירושלמי יוסף נסים בורלא, שנעזר בעדותם של שני הקברנים נחום בילו ומשה פרנס להכרעת דין עגונה<sup>48</sup>.

- 42 בניהו, שד"ר, עמ' קפ"א.  
 43 נפטר כ' אייר תקל"ג (1873). פרומקין וריבלין, ח"ג, עמ' 102-104; גאון, עמ' 446; בניהו, צרור, עמ' ע"ה.  
 44 שם, שם. גראיבסקי, משפחה, ללא עמודים.  
 45 בניהו, שד"ר, עמ' ק"פ-קפ"ג.  
 46 פרנס, עמ' 55, 107-111. תיאור מעניין של אופן גביית דמי הפורים על ידי בני המשפחות הוותיקות, שעסקו ברובן בענייני חברה קדישא, מצאנו אצל יהושע, פורים, 191-195.  
 47 דאנון, עמ' כ"א.  
 48 בורלא, עמ' ל"ו-ל"ח.

- 33 גראיבסקי, זכרון, עמ' 31; בן-יעקב, עמ' 325.  
 34 שוחט, עמ' 19.  
 35 מיוחס, שדה הארץ, חלק ג, כז ע"ב; השו"ת שוחט, עמ' 43. על דין ודברים בין ראש הרוחצים לראש הקברנים ראה אבורביע, או"ח, סימן תצ"ג, עמ' רצ"ד-ש"ג.  
 36 פרנס, עמ' 54, 97-98.  
 37 שם, עמ' 107-111.  
 38 בניהו, צרור, עמ' ע"ד-פ"ח.  
 39 פרנס, עמ' 54, 107-111; ברנאי, עמ' 135-168.  
 40 השו"ת בר"לבב, עמ' 304.  
 41 תעודה מחשוון תקפ"ב (1820), התפרסמה אצל פרנס, עמ' 74, 99.

מתוך המקורות עולה כי לשמשי הכולל, לשמשי בתי הכנסת ובפרט לשמשי בית הכנסת ע"ש רבן יוחנן בן זכאי הייתה זכות בטהרת הנפטרים ובנשיאת המיטה<sup>49</sup>. עד להקמת חברה קדישא לעדת הפרושים בשנת תרט"ז (1856) הייתה גם לשמש האשכנזי זכות בטיפול במת במקרה של נפטר אשכנזי, והוא קיבל על כך שכר טרחה מאת כוללות הספרדים<sup>50</sup>. שמשי בית הכנסת הריב"ז היו ברובם מבני משפחת מאימארן. ישנן עדויות על עיסוקם של בני משפחה זו ברחיצה בשנים 1866-1846. במפקד מונטיפיורי משנת תרכ"ו (1866) נמנה רפאל מאימארן כרוחץ; בשנת תרל"ה (1875) נזכר ברשומות הרוחץ אברהם מאימארן, אשר נזכר שוב בשנת תרע"ב (1912). בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים נזכר הרוחץ יוסף מאימארן. בשנות השלושים התמנה רוחץ בשם בן ציון מזרחי, אף הוא שמש בית הכנסת הריב"ז. באחד המקרים נזופו שני שמשי בתי כנסת, אך הוחלט כי בכל זאת "יורשה להם ללכת בתור כתפים בליוות"<sup>51</sup>.

את ייסודה של חברת רוחצים וכתפים סדירה וקבועה בירושלים יש לזקוף לזכות החכם באשי הראשון, הרב אברהם חיים גאגין (כונה הרב אג"ן; כיהן בשנים 1848-1842), אשר ייסד בשנת תר"ב (1842) חברה זו. הרב אג"ן יזם את הקמתן של ארבע קופות צדקה חדשות: קופת עניים, קופת יתומים, קופת ביקור חולים וקופת אהבת חסד<sup>52</sup>. קופת הרוחצים והכתפים הייתה חברת-בת של קופת ביקור חולים ועל דבר ייסודה כתב הרב יצחק פרחי, יד ימינו של הרב אג"ן, בספרו "טוב ירושלים":

נתייחדו כמה וכמה ת"ח [תלמידי חכמים] ה"י [ה' ישמרם] ובע"ב [ובעלי בתים] שיהיו נמצאים בעת הרחיצה וללוותו עד שיסתו'ם [הגול'ל] לעשות לו כבוד והדר הראוי לו [לנפטר]<sup>53</sup>.

49 על זכויות היתר של השמשים ושליחי הציבור בבתי הכנסת בירושלים, ראו הסכמת רבני ירושלים משנת תקנ"ו (1795), שהתפרסמה במקומות שונים וגם אצל: בן-יעקב, עמ' 309-310.

50 יהושע, מט"ס, עמ' מ"ה, הערה 3.

51 וע"ס, פרוטוקול חברה קדישא, יום ו' כסלו תרפ"ה (1924), וע"ס, מכל 6277.

52 בניהו, חמש שנים, עמ' רמ"ז-תכ"א; מורגנשטרן, עמ' 326-327. למעשה, חברת אהבת חסד נוסדה ע"י הרב אג"ן כבר בשנת תר"א (1841). כרוז שנרפס בדפוס ישראל ב"ק והשתמר בסא"ל מודיע על הקמת ישיבת תפארת ישראל וחברת אהבת חסד. ראו: מורגנשטרן, עמ' 426.

53 פרחי, עמ' ט"ו.

הקמת החברה הייתה חלק ממהלך שיזם הרב אג"ן, לסילוק אנשי משפחת נבון מהנהגת הקהילה וביצור סיעת הרב אג"ן<sup>54</sup>. על השתלטות אנשי הרב אג"ן על ניהול הקופות כתב הרב אג"ן עצמו בספרו "חוקי חיים"<sup>55</sup>:

ונתמנו [...] משגיחים ומנהיגים, כל מן דרחים [שאהוב], להיותם פוחדים על כולל עיקו"ת [עיר קודשנו תבנה ותכונן] שלשה מטיבי מיראי ה' וחושבי, וכן בכל קופה וקופה.

מניסוח דברי הרבנים אג"ן ופרחי עולה כי החזקה הישנה נשמרה אמנם בידי המשפחות הוותיקות, אולם התמנו עליהן פקידים ומשגיחים, שניהלו את סדרי הקופה, גבו תשלומים ודאגו לכך שהרוחצים והכתפים יקיימו את מלאכתם מתוך כבוד לנפטר. אין בידינו ידיעות על זהותם של מנהלי הקופה החדשה, אך ברור שהיו מקורבי הרב אג"ן, כעדותו וכפי שנראה להלן.

עם פטירת הרב אג"ן בכ' אייר תר"ח (1848) מונה לתפקיד החכם באשי מקורבם של בני משפחת נבון, הרב יצחק קובו (כיהן בשנים 1848-1854). לצדו מינו אנשי סיעת נבון את בא כוחם הרב בנימין מרדכי נבון כמשנה לראש"ל, אשר ניהל בפועל את ענייני כוללות הספרדים. בימיהם הודחו אנשי סיעת אג"ן מתפקידיהם הציבוריים<sup>56</sup>. משרת ראש הרוחצים ניתנה לכבוד גומל, היחיד הנזכר במפקד מונטיפיורי משנת תר"ט (1849) כרוחץ במקצועו. בנוסף, נוסדו חברות "ביקור חולים" ו"הכנסת כלה" נפרדות לנשים, שבראשן עמדה הרבנית קובו, אשת החכם באשי<sup>57</sup>.

בימי החכם באשי הבא, הרב חיים נסים אבולעפיה (כונה הרב חנ"א, כיהן בשנים 1854-1861), מחותנו של הרב אג"ן, שבו אנשי סיעת אג"ן להנהגת העיר ובכלל זה להנהגת קופת הרוחצים. בימיו כתבו רבני ירושלים את "קונטרס אמת מארץ" בשנת

54 המחלוקת עם בני נבון באה לידי ביטוי גם באמצעות יסוד ישיבת תפארת ישראל, שבה למדו תלמידי חכמים מקרב נאמני ותומכי הרב אג"ן. הישיבה זכתה למימון קבוע שהועבר לידי הרב אג"ן מידי הפקוא"מ [פקידים ואמרכלים מאמסטרדם], ובכך עקף את דרכי המימון וחלוקת הכספים הישנות שהיו נתונות בידי בני משפחת נבון.

55 גאגין, חוקי חיים, הקדמה.

56 מורגנשטרן, עמ' 325-334.

57 פרומקין-ריבלין, עמ' 278-279. במפקד מונטיפיורי משנת תרכ"ו (1866) נזכרת הרבנית קובו כמי שעומדת בראש קופת "ביקור חולים".

תרט"ו (1855), שבו פירטו את ההוצאות וההכנסות של כולל הספרדים בשנה אחת. בסעיף כ' נכתב<sup>58</sup>:

הוצאת העניים הנלב"ע [הנפטרים לבית עולמם], ומהם יתומים ויתומות ואלמנות עניות, כתפין ותכריכין, והוצאות נהוגות לפי העת והזמן לא פחות מן שש אלף (6,000) בשנה.

ומכאן שכוללות הספרדים שילמו את הוצאות הטהרה ונשיאת המיטה של הנפטרים העניים.

קיימת עדות על חברת הרוחצים והכתפים בנספח למפקד מונטיפיורי בשנת תרכ"ו (1866), שבה נזכרה קופה זו והוגדרו תפקידיה:

בשעת הפטירה יושבים שם ומתעסקים בכבודו [של הנפטר] עד שיקבר [...] [ו]בכל שב"ק [שבת קודש] מתאספים בבית המת [ולומדים לע"נ] [לעילוי נשמתו].

בעת המפקד היה החכם באשי הרב חיים דוד חזן (כיהן בשנים 1861-1869). מהמפקד עולה בכירור כי הושבו על כנם נאמני הרב אג"ן המודחים: בתפקיד ראש הרוחצים שימש הרב רחמים שלמה הלוי, איש אמונו של הרב אג"ן ושליחו המיוחד לבירה בעת המחלוקת על הרבנות<sup>59</sup>. בתפקיד המטהרת הראשית שימשה הגברת וינטורה, אחות הגביר האסתאנבולי אברהם קאמונדו, מיטיבו של הרב אג"ן. קאמונדו עמד בראש ארגון פקידי קושטא והשיג מתוקף קשריו את כתב מינוי המלכותי של הרב אג"ן כחכם באשי.

למשרת גבאי הצדקה, דהיינו גזבר הקופה, מונה הרב משה פארדו, קרוב משפחתו של הרב אג"ן<sup>60</sup>. על פי הכלל ש"צדקה נגבית בשנים"<sup>61</sup> מונה גבאי צדקה נוסף, ח' דוד מזרחי, שעסק בצורפות. גם יעקב יהושע הזכיר "בין הרוחצים [...] את צורפי הכסף (לוס פלאטירוס) דוד מזרחי ובניו"<sup>62</sup>. מזרחי היה שאר בשרו של הרב דוד יהודה הכהן

(שאקו), חתנו של הרב אג"ן<sup>63</sup>. הרב שאקו תמך בחותנו בזמן המחלוקת עם משפחת נבון, והיה בין החותמים על הסכמת חכמי ירושלים לגירוש ח"ר אברהם בכ"ר אברהם [חרב"א], פקיד הכולל מבני משפחת נבון, יריבו של הרב אג"ן<sup>64</sup>.

בן משפחת נבון, יונה סעדיה המכונה מורינו, בנו של הרב מרדכי בנימין נבון, אשר לו החזקה הקדומה, נדחק לקרן זוית והתמנה לסופר החברה, תפקיד פקידותי ללא סמכויות ביצועיות כלשהן. שמש החברה היו רפאל מאימארן ומשה טירמי.

החברה התכנסה מדי שנה בחג החנוכה ומנתה כארבעים חברים<sup>65</sup>.

מתוך הנספח למפקד מונטיפיורי החמישי משנת תרל"ה (1875) עולה כי קופת הרוחצים והכתפים פוצלה לשתי חברות נפרדות. בראש חברת הרוחצים עמד ח' דוד מזרחי הצורף. הוא מונה לתפקידו לאחר מינויו של הרב משה פארדו לרב ראשי באלכסנדריה בשנת תרל"א (1871) ופטירתו של ראש הרוחצים הקודם הרב רחמים שלמה הלוי בשנת תרל"ד (1874). הלה היה גם גבאי קופת הכנסת אורחים ושימש כראש הרוחצים עד מותו בבאקו בשנת 1891 במהלך שליחותו כשד"ר העדה הספרדית<sup>66</sup>.

קופת הכתפים והמלווים חזרה לחזקה הישנה של בני משפחת נבון. בראשה עמד הרב מורינו נבון והגבאי היה הרב יעקב שאול אלישר, בנו המאומץ של הרב בנימין מרדכי נבון. על פי דברי יעקב יהושע, היה "הרב מורינו נבון מרכז חברה קדישה [וכן במקור] [...] והם היו מגייסים את הכתפים"<sup>67</sup>.

בשנות התשעים של המאה התשע-עשרה שימש כראש הרוחצים אברהם מזרחי, שמש כוללות הספרדים. הוא היה בנו של מנחם מזרחי, גבאי הצדקה של קופת ביקור חולים ומי שמופיע בפנקסי הקברנים למשפחת פרנס כרוחץ הקטנים, כלומר מי שטיהר גופות ילדים. בדוח כספי משנת תרנ"ה (1895) נרשם אברהם מזרחי כראש חברת "לינת הצדק", שעניינה היה שמירת מיטתו של אדם השוכב על ערש דווי ואמירת וידוי וקריאת שמע עם צאת נשמתו, וכך דאגה לטהרתו ולווייתו המכובדת<sup>68</sup>.

63 כך היא מסורת המשפחה, כפי ששמעתי מפי פרופ' מימי ברמן, ששמעה מפי האחים המנוחים עו"ד דוד בן-ציון ואלברט מזרחי, נכדי ח' דוד מזרחי-צורף.

64 בניו, חמש שנים, עמ' שס"ז-שס"ט. גם אחיו של דוד שאקו, נסים (בן) יצחק הכהן (שאקו), חתום על ההסכמה.

65 וזאת בניגוד לחברה קדישא האשכנזית, שנהגה להתכנס בו' באדר.

66 מזרחי-צורף, עמ' 3-5.

67 יהושע, ילדות, עמ' 141-143.

68 המורה לצדקה, תרנ"ה (1895).

58 בן-יעקב, עמ' 67-77.

59 מרבית הזמן שררו בין השניים קשרי חיבה והערכה הדדיים. הרב הלוי תיאר את הרב אג"ן במילות הערצה חמות: "אור ישראל וקדושו, נזר אלדיו על ראשו, כתר תורה וכתר מלכות מוכתר בנימוס" (בניהו, חמש שנים, רמ"ז-תכ"א). ובמקום אחר: "אורן של חכמים, מבחר עצמים, וקטורת סמים. רב חביבא רצוף אהבה" וכו' (שם, עמ' ת"י).

60 הרב שלום משה חי גאגין [כונה הרב שמ"ח], בנו של הרב אג"ן, כתב על הרב פארדו "מר שארי מפ"ה [ר"ת: משה פארדו הרב] מפוארה". ראו: פארדו, הקדמת אפרים לוי.

61 תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, דף ח' ע"ב.

62 יהושע, ילדות, עמ' 139-140.



בין גבאי החברה קדישא יש להזכיר גם את סניור מאיר גאני, שעלה ארצה בשנת תר"ם (1880) מהעיר יאנינה שביוון. הוא הכניס סדרים חדשים בחברה ורכש בעבורה, ביחד עם יוסף בראזאני, חלקה נוספת לבית העלמין, הידועה בשם "צור"<sup>74</sup>.

בשנת תר"ע (1910) קמה אגודת אהבה ואחוזה, ששמה לה למטרה לאחד את השורות בקרב הקהילה הספרדית, לאחר מחלוקת עזה שהתגלעה בהנהגתה עם פטירת היש"א ברכה בכ"ה תמוז תרס"ו (1906). בין יתר התחומים שבהם עסקה חברה זו היה "לינת צדק", היינו טהרה והובלת המתים, וחבריה אף שימשו כרוחצים וקיבלו משכורתם מחברה קדישא<sup>75</sup>.

מחלוקת חדשה פרצה בין הנהגת העדה לבין חברי האגודה, שנסבה סביב עניינים שונים, ובין היתר על שיטת חישוב שכר הרוחצים. משלא הושגה הסכמה התקבלה החלטה בקרב הנהגת כוללות הספרדים, בתמוז תרע"ב (1912), להקים מחדש את חברת הרוחצים: "ונסדרו שמות האנשים אשר שמשו בח' [ברת] הרוחצים [...] למען אשר יחדשו את החברה, ואלה שמותם: חר"א [חכם רבי אברהם] עזריאל, ח' שלמה אלהרר, חר"ץ [חכם רבי יצחק] דאסה, בנו יעקב, אהרון טולידו, אברהם מימראן מערבי, אברהם אנג'ל, יצחק איסטרומסה, סניור] נסים יעיש, ס' נסים חב"ליו, ס' משה קואינקה, אברהם לוי, ח' [כס] משה דוד מזרחי צורף, ח' יאושע בורלא, ח' יוסף יעקב לוי בוזנה, ח' מירקאדו פאניז'יל"<sup>76</sup>. כמטהרת הנפטרות שימשה בתקופה זו לאה אשת מצליח כהן, שנפטרה בכ"ז ניסן תרע"ז (1917)<sup>77</sup>.

כל הניסיונות להקמה מחדש של חברת הרוחצים עלו בתוהו, והנהלת חברה קדישא נאלצה להעסיק מטהרים קבועים בשכר. במשך שנים רבות שימש בתפקיד זה ח' אליהו מזרחי, בנו של ראש הרוחצים ח' דוד מזרחי הצורף. הוא התפרנס למחייתו מטחינת קפה ברחוב דרג' אל טאבונה ברובע היהודי. גם אשתו השנייה רבקה לבית בן שמעון עסקה בטהרה וכך גם אחיו משה מזרחי הצורף<sup>78</sup>. לאחר מותו מונה יוסף מאימארן לרוחץ ראשי במקומו<sup>79</sup>. יעקב יהושע מונה בין הרוחצים גם את חוואג'ה יוסף באראזני, אשר למרות מעמדו הרם בעירייה היה נקרא מדי פעם מעבודתו לשם

בראשית המאה העשרים נוצר צורך בארגון מחדש של חברות החסד.

בי"ט אלול תרס"ג (1903), בימי החכם באשי הרב יעקב שאול אלישר (כונה היש"א ברכה, כיהן בשנים 1906-1893), נוסדה "חברה קדישא לעדת הספרדים". מעתה ואילך היו הרוחצים, הכתפים והקברנים כפופים להחלטות הנהלת החברה קדישא ולא פעלו יותר כחברות עצמאיות. החברה קדישא החדשה התבססה מבחינה כלכלית על הלוואות כספיות מקרב עשרות חבריה וחולקה לשש משמרות, שכונו "רגלים", ולמשמרת נוספת של עולי תימן שהתגוררו בכפר סילוואן. החברה שילמה "לשמשים בעד רחיצה לנעדרים [=נפטרים] צעירים"<sup>69</sup>.

חאווג'אה יוסף בראזאני, גזבר עיריית ירושלים העות'מאנית, היה מהמסייעים בהקמת החברה קדישא<sup>70</sup>. בראש החברה עמדו שני אישים בולטים: דוד אלקלעי

ומשה נבון<sup>71</sup>. אלקלעי פעל להקמתו של חדר תפעול בראש החלקה הספרדית העליונה בהר הזיתים, המכונה "בוראק", וכתובת הנצחה מזכירה את שמו בחדר זה<sup>72</sup>. משה אפרים נבון היה שופט בבית המשפט בעיר ונודע כבעל חסד. בהיותו חשוך ילדים אימץ מספר ילדות יתומות ודאג להשיאן. נפטר בט' שבט תרע"ח (1918)<sup>73</sup>. כתובת אבן בשער החלקה הספרדית שבמורדות הר הזיתים, המכונה "חלקת חסידים", מנציחה את פועלו.



דו"ח כספי מהחברה קדישא לעדת הספרדים תרס"ה (1905) באדיבות ועד העדה הספרדית Financial report of the Burial Society (Havra Kadisha) of the Sephardi Community, 1905 Courtesy of the Sephardi Community Committee archives

74 תדהר, עמ' 578.  
75 ספר תקנות אגדת אהבה ואחוזה וחשבונה עד תשרי תרע"ב, ירושלים תרע"ב, דפוס שיריזלי, עמ' 4.  
76 וע"ס, פרוטוקול ועד העדה, סימן שמ"ז, שנ"ט, ש"ס, מכל 6277.  
77 בפנקסי הקברנים למשפחת פרנס היא מופיעה מספר פעמים בתואר "לה רוחצה".  
78 סבא רבא של כותב שורות אלו.  
79 וע"ס, מכל 6277, פרוטוקול חברה קדישא, החלטה מתמוז ת"ש (1940).

69 חשבון הכנסה והוצאה מהחברה קדישא לעדת הספרדים, תרס"ה, וע"ס.  
70 גאון, עמ' 177. הוא מונה את שנת הקמת חברה קדישא לשנת תר"ס (1900).  
71 שניהם חתומים על הסכמה לספר "חלקת מחוקק" לאשר לייב בריסק בכסלו תרס"א (1900), בתור "פקידי ומשגיחי ב"ע [בית עלמין] שבהר הזיתים".  
72 גאון, עמ' 91.  
73 שם, עמ' 457.

"התראה נמרצת ברוחצים ובכתפים לבל יעיוזו ויהינו לעשות זאת"<sup>86</sup> ואף הגדילו לעשות ופנו לציבור באמצעות העיתונות בדרישה כי "אין לשלם לקברים, רוחצים וכתפים בעד חפירת קבר רחיצת הנער והובלתו כי מקבלים הם שכרם מקפת הועד"<sup>87</sup>.

הכתפים נדרשו שלא לחלל שבת<sup>88</sup> וללבוש בגדים מכובדים. עם התרחבות העיר וההתרחקות מבית העלמין הוחלט להסיע את המתים ברכב מיוחד עד למבואות הר הזיתים ומשם להמשיך את מסע הלוויה רגלית. ערב קום המדינה שימשו בתפקיד המטהרים חכם זכריה, בכור מזרחי, בן ציון בנבנישתי, יוסף מימראן ורבקה מזרחי לוי<sup>89</sup>. במשך כל הזמן הזה המשיכו בני משפחת פרנס לשמש בתפקיד הקברנים, תוך שהם כפופים להחלטות חברה קדישא ומקבלים ממנה את משכורתם. הם ניהלו את מלאכת חציבת הקברים, הורדת הנפטרים לקבר ובניית המצבות. הם היו אחראים על בניית גדר בית העלמין ותחזוקתו, וגם החלקות של העדות הגורג'ית, המערבית והתימנית היו תחת חסותם. בתוקף תפקידם רקמו בני משפחת פרנס קשרי ידידות עם ערביי הסביבה במטרה להקל על המלווים, שהיו חשופים למתקפות אלימות<sup>90</sup>. בני משפחת פרנס תיעדו את הקבורה בירושלים יום אחר יום, החל משנת תר"ב (1842) ועד לפורים קטן תש"ח (1948), בפנקסים מיוחדים בכתובים "חצי קולמוס". חכם אפרים לוי, ארכיונאי ועד העדה הספרדית, פענח פנקסים אלה והם עומדים כיום לרשות הציבור.

לצד משפחת פרנס שימשו גם בני משפחת בילו בתפקיד הקברנים. מתוך תביעת חזקה שהוגשה בכ"ח כסלו תש"ו (3.12.1946) לבית הדין בירושלים על ידי בן משפחת בילו, הדורש את זכותו "לחזקת אבותיו בבית העלמין לעבודה משותפת הדדית יחד עם ה"ה [האדונים הנכבדים] בן-ציון, אליעזר ויצחק פרנס", עולה שעם הזמן דחקו בני משפחת פרנס את רגליהם של בני משפחת בילו<sup>91</sup>.

פעולת הטהרה<sup>80</sup>. וכן גם את אליהו אירמוזה, יצרן גבינות מתושבי שכונת ימין משה, שהיה מהפעילים ביותר בחברה קדישא ושימש רוחץ בשעת הצורך<sup>81</sup>.

בכורה בוליסה די יחיאל ומירקאדה לוי שימשו כמטהרות הנשים. פתגם עממי אומר: "כל אשר מביאה המיילדת - רוחץ המתים לוקח"<sup>82</sup>. בכורה די יחיאל אחזה בשני קצוות החיים: הלידה והמוות. היא הייתה מיילדת מבוקשת אך גם מטהרת נפטרות. יעקב יהושע מצייין כי הייתה קרובתם של בני משפחת בורלא, שעסקו אף הם בטהרה<sup>83</sup>.

מאבק תמידי התנהל בנוגע לשכרם של הרוחצים והכתפים. מחד גיסא, שולמה משכורתם המלאה על ידי הנהלת חברה קדישא, וזאת כדי למנוע מצב של דרישת תרומות ממשפחות הנפטרים בשעה שמתם מוטל לפנייהם. ומאידך, לא תמיד היו עובדי חברה קדישא מרוצים משכרם. בכ"ה תמוז תרפ"ז (1927) פנו כאמור הרוחצים אל הנהגת ועד העדה בבקשה "לשום עיניהם הטובות [...] ולהוסיף על משכורתנו [...] משכורת זו היא כל כך קטנה וצנומה עד שאינה מספיקה לנו כלל ועבודתנו מה רבה היא"<sup>84</sup>.

גם הכתפים דרשו את חלקם. בישיבה הנהלת חברה קדישא משנת תש"ו (1946) הוזכר כי בכל לוויה מתייצבים הכתפים בפני קרובי הנפטרים ודורשים את שכר טרחתם באופן "שאיין הלוויה של מת ספרדי בלי התפרצות והתמרמרות. ענין ה'בקשיש' שהפך לדבר חוקי מלווה בזיונות ועלבונות"<sup>85</sup>. פעמים רבות נאלצו חברי הנהלת הוועד להתרות



חכם אליהו מזרחי, טוחן הקפה, רוחץ ראשי באדיבות משפחת מזרחי-צורף Hacham Eliyahu Mizrachi, coffee grinder, Head of the Washers Courtesy of the Mizrachi-Zoref family

80 יעקב יהושע, ילדות, עמ' 140. וע"ס, מכל 6281, תיק ח"ק. י' בן חגי, עיתון "במערכה", 11.1.1963, עמ' 8-9.

81 יהושע, בעין ובלב, עמ' 39.

82 פתגם זה היה שגור בפיהם של יהודי אפגניסטן, ראו זן בר-צור, עמ' 45-108.

83 יעקב יהושע, תמול שלשום, עמ' 140-141; פיקל-צברי, עמ' 18.

84 וע"ס, מכל 6272. דוגמה נוספת: מרקדה הלוי, קבלה בפני הנהלת ועד עדת הספרדים בשנת תש"ג (1943): "היות ואני עבדתי אצלך במשך 30 שנים בתור רוחצת [...] ועכשיו כשכלו כוחותי [...] ואנני רואה טוב [...] אבקש מכבוד הועד לסדר לי את החודשית עד סוף חיי". שם, שם, תיק 1946-1941.

85 וע"ס, מכל 6272.

86 מכתב מכ' טבת תר"ץ (1930). וע"ס, מכל 6272, תיק 1918-1930.

87 עיתון "דאר היום" מיום 18.11.1919. אני מודה למר דרור בן-ראובן על שהסב את תשומת לבי למספר פריטים ב"ב.

88 וע"ס, פרוטוקול חברה קדישא, תשרי תש"ה (1945), מכל 6277. ארכיון המדינה, 000I42W, עמ' 72 ואילך.

89 וע"ס, מכל 6277.

90 לוי, עמ' 26.

91 ארכיון ועד העדה הספרדית בירושלים, מכל 6272.

נפילת הר הזיתים ליד הירדנים במהלך מלחמת העצמאות, והסדרים חדשים בתחום הטיפול בנפטרים שננקטו עם קום המדינה, הביאו לשחיקת מעמדם של בני המשפחות הוותיקות ולאובדן החזקה על טיפול בנפטרים.

## סיכום

במאמר זה ביקשתי לעסוק בתולדותיה של חברת הרוחצים והכתפים בקהילת הספרדים בירושלים.

ראינו כי חברות חסד לטיפול בנפטרים נוסדו מתוך רצון לפטור את כל בני הקהילה מחובת העיסוק בנפטרים, והיו מקובלות בקהילות היהודיות בספרד ולאחר מכן בתפוצות המגורשים. בירושלים החלו את דרכן חברות חסד שונות במהלך המאה השש-עשרה, כאשר מספר משפחות רכשו לעצמן חזקה בתחום הטיפול בנפטרים: רחיצת המת, הובלתו וקבורתו. חברת רוחצים וכתפים מאורגנת נוסדה בעיר רק באמצע המאה התשע-עשרה, במסגרת רפורמה שביצע החכם באשי הראשון הרב אברהם חיים גאגין, מתוך רצון להפקיע את זכות החזקה ולפקח על הנעשה בתחום. בשנת 1903 הוקמה חברה קדישא לעדת הספרדים, והרוחצים פעלו במסגרתה. חברת הרוחצים סיימה את דרכה במחצית הראשונה של המאה העשרים, עת הנהגת הקהילה החלה להעסיק רוחצים ורוחצות בצורה קבועה.

החברים בחברת הרוחצים והכתפים היו אנשי חסד מובהקים ומרכיבתם פעלו בקופות חסד נוספות כגון "הכנסת כלה", "ביקור חולים" ו"הכנסת אורחים". מלאכתם הייתה מורכבת מבחינה נפשית והם נהגו לשתות יין במהלך עבודתם כדי להפיג את הקושי. משרת ראש הרוחצים עברה בירושה והעניקה למחזיקים בה מעמד בקהילה ושכר נאה. לשמשי בתי הכנסת הייתה זכות להשתתף בטקס הטהרה ולגבות את שכרם. לא תמיד הקהילה שילמה בעין יפה לעוסקים בטיפול בנפטרים, והדבר יצר התמרמרות רבה ומאבקי כוח עם הנהגת העדה. בכל זאת, המטהרים החזיקו באדיקות במלאכתם, וזאת בשל זכויות כלכליות ורפואיות ומעמד ציבורי רם, ובעיקר בשל אמונתם הדתית שלפיה הם עוסקים בגמילות חסדים, שעליה נכתב כי היא בכלל הפעולות ש"אדם עושה אותם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא"<sup>92</sup>.

92 משנה, פאה, א', א'.

## קיצורים ביבליוגרפיים

אבורביע עמרם, נתיבי עם: אוסף מנהגי ירושלים ומנהגי בית-אל, מהדורה חמישית, פתח-תקווה תשס"ו.	אבורביע
אוחיון מימון (מו"ל), ספר עבודת חסד ואמת, דאר לבידא (קזבלנקה) תשי"ח.	אוחיון
בורלא יוסף נסים, וישב יוסף, ירושלים תרס"ה.	בורלא
בניהו מאיר, "חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבוקה ומבולקה תר"א-תר"ה", אסופות ו' (תשנ"ב), עמ' רמ"ז-תכ"א.	בניהו, חמש שנים
בניהו מאיר, "עוד למיסי קבורה בירושלים", ירושלים א' (תש"ח), עמ' מ"ז-מ"ט.	בניהו, מיסי קבורה
בניהו מאיר, "צרוור תעודות על ירושלים במאות הי"ח והי"ט", ירושלים א' (תש"ח), עמ' ע"ד-פ"ח.	בניהו, צרוור
בניהו מאיר (ליקט, סידר וכתב מבוא), מאמרים ברפואה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה.	בניהו, רפאל מלכי
בניהו מאיר, "השדר רבי יוסף ׳ וינשטי", ירושלים א' (תש"ח), עמ' ק"ג-קל"א.	בניהו, שדר
בן-נאה ירון, "בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות הי"ז-י"ח", ציון סג, ג (תשנ"ח), עמ' 318-277.	בן-נאה, גילדה
בן-נאה, בממלכת הסולטנים היהודים בממלכת הסולטנים, ירושלים תשס"ז.	בן-נאה,
בן-נאה ירון, "צדקה וחסד על גדות הבוספורוס: חברות גמילות חסדים של הקאיג'יס באסתאנבול", לא יסור שבט מיהודה, ירושלים תשע"א, עמ' 101-140.	בן-נאה, צדקה וחסד
בן-נאה ירון, "קבורה, חברות קבורה וכתובות מבית הקברות של קהילת יהודי קהיר במפנה המאות הי"ז והי"ח", פעמים 98-99 (תשס"ד), עמ' 188-224.	בן-נאה, קבורה
בן-יעקב אברהם, ירושלים בין החומות: לתולדות משפחת מיוחס, ירושלים תשל"ז.	בן-יעקב
בן מתתיהו בנימין, בנימין זאב, ונציה רצ"ט.	בן מתתיהו
לאה בורנשטיין-מקובצקי, פנקס בית דין איסור והיתר: ת"ע-תרס"ג (1710-1903), לוד תשנ"ט.	בורנשטיין-מקובצקי
בריסק אשר לייב, חלקת מחוקק: כולל כל ציוני הקברים שבהר הזיתים, חוברת ב', ירושלים תרס"א.	בריסק



בר-לכב	בר-לכב אבריאלי, "מיתה, קבורה ואבלות", בתוך: צבר שלום ואחרים (עור'), מעגל החיים: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תשס"ו, עמ' 281-322.
ברנאי	ברנאי יעקב, "ואלה שמות יהודי ירושלים בשנים תקכ"א-תקכ"ג (1760-1763), קתדרה 72 (תשנ"ד), עמ' 135-168.
בשן	בשן אליעזר, "חברות 'ביקור חולים' בקהילות המזרח התיכון", ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל-אביב תשל"ט, עמ' 209-220.
גאגין, חוקי חיים	גאגין אברהם חיים, חוקי חיים, ירושלים תר"ג.
גאגין, שמח לבי	גאגין שלום משה חי, שמח לבי, ירושלים תרמ"ד.
גאון	גאון משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל, כרך ב', תרצ"ח.
גיג	גיג אליהו, ספר חסד ואמת מנהגי ק"ק אלג'יר, אלג'יר תרמ"ח.
גראיבסקי, זכרון	גראיבסקי פנחס, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת י', ירושלים תרפ"ח.
גראיבסקי, משפחה	גראיבסקי פנחס, "משפחת בן-יונישטי", מגזי ירושלים 120, ללא עמודים.
דאנון	דאנון יום טוב, כבוד יום טוב, סלוניקי תר"ו.
המורה לצדקה	ספר המורה לצדקה: המראה חשבון הכנסה והוצאה ותוכן פעולות הועד הק' לכוללות עדת הספרדים העי"א בעיה"ק ירושלים, ירושלים תרנ"ה (1895).
זן בר-צור	צילה זן בר-צור, "כל אשר מביאה המיילדת - רוחץ המתים לוקח: לידה ומוות במעגל החיים של יהודי אפגניסטאן", פעמים 136 (תשע"ג), עמ' 45-108.
חזן	חזן בן-ציון מרדכי (עורך), נפלאים מעשיך, ירושלים תרע"ב.
יהושע, בעין ובלב	יהושע יעקב, ירושלים הישנה בעין ובלב, ירושלים תשמ"ח.
יהושע, הבית	יהושע יעקב, הבית והרחוב בירושלים הישנה, ירושלים, תשכ"ו.
יהושע, ילדות	יהושע יעקב, ילדות בירושלים הישנה, ירושלים תשכ"ו.
יהושע, מסים	יהושע יעקב (כשם העט י' בן-חנניה), "מסים וחבלי קבורה בירושלים", ירושלים א' (תש"ח), עמ' מ"ד-מ"ו.
יהושע, פורים	יהושע יעקב (כשם העט י' בן-חגי), "פורים אצל הספרדים בירושלים", בתוך: דבורה ומנחם הכהן (עורכים), חגים ומועדים: חנוכה ט"ו בשבט פורים, ירושלים תש"ס, עמ' 191-195.
יהושע, תמול שלשום	יהושע יעקב, ירושלים תמול שלשום: פרקי הווי, ירושלים תרל"ז.

יערי	יערי אברהם, אגרות ארץ ישראל, גבעתיים תשל"א.
כהן וסימון-פיקאלי	כהן אמנון וסימון-פיקאלי אלישבע, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג.
לוי	לוי אפרים, "הר הזיתים ומשפחת פרנס", משואות 5 (תשנ"ט), עמ' 25-26.
מדיני	מדיני חיים חזקיה, שדי חמד, כרך ד', צוואת הרב חיים חזקיה מדיני, בני-ברק, תשכ"ה.
מורגנשטרן	מורגנשטרן אריה, השיבה לירושלים: חידוש היישוב היהודי בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ז.
מזרחי-צורף	מזרחי-צורף יהודה (אודי), "ליישוב הכנסת אורחים בעיר הקודש: ר' דוד מזרחי-צורף ו'הכנסת אורחים' לספרדים בירושלים", עת-מול 229 (תשע"ג), עמ' 3-5.
מיוחס, פרי האדמה	מיוחס רפאל בכ"ר שמואל, ספר פרי האדמה חלק ד' וספר עטור הבכורים וספר פני האדמה, שאלוניקי, תקכ"ג.
מיוחס, שדה הארץ	מיוחס אברהם, שדה הארץ, ליוורנו תקמ"ח.
ניזרי	ניזרי מאיר, אוצר המנהגים והמסורות לקהילת תאפילאלת וסג'למאסא, רמת-גן תשע"ח.
פארדו	פארדו משה, צדק ומשפט, אומיר תרל"ד (מהדורת צילום).
פיקל-צברי	פיקל-צברי אורה, טיפת חלב, ירושלים תש"ע.
פרומקין וריבלין	פרומקין אריה ליב וריבלין אליעזר, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ח-תר"צ.
פרחי	פרחי יצחק, טוב ירושלים, ירושלים תר"ג.
פרנס	פרנס מיכל, משפחת פרנס: ראי לחיי הספרדים בירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשמ"ב.
ציזאן וזאן	ציזאן ויזאן (מו"ל), ספר מקווה ישראל: לחברת הרוחצים [...] אשר בעוב"י [בעיר ואם בישראל], ווהראן תרפ"ו.
קונפורטי	קונפורטי יוסף, להפוך לכולגרים: יהדות בולגריה בשנים 1878-1918, ירושלים תש"ף.
שטובר	שטובר שמעון, "חבורות צדקה וחסד בספרד הנוצרית", ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, תל-אביב תשל"ט, עמ' 151-167.
שוחט	שוחט עזריאל, "היהודים בירושלים במאה הי"ח", קתדרה 13 (תש"ם), עמ' 3-46.

שעוועל חיים דב, כתבי רבנו משה בן נחמן: יוצאים לאור  
 על-פי כתבי יד ודפוסים ראשונים עם מראי מקומות, הערות  
 ומבואות, ירושלים תשכ"ה-תשכ"ו.  
 תדהר דוד (עורך), "מאיר גאני", אנציקלופדיה לחלוצי הישוב  
 ובניו, כרך ב', תל-אביב תש"ז, עמ' 578.

### מקורות ראשוניים

ארכיון וע"ס [ועד עדת הספרדים], חשבון הכנסה והוצאה מהחברה קדישא לעדת הספרדים,  
 תרס"ה.

וע"ס, מכתבים חברה קדישא, מכל 6272.

וע"ס, פרוטוקול חברה קדישא, מכל 6277.

וע"ס, תיק חברה קדישא, מכל 6281.

וע"ס, מכל 6312, תיק 1144.

וע"ס, פנקסי הקברנים למשפחת פרנס [ללא מס"ד].

ארכיון המדינה, תיק W000I42, עמ' 72 ואילך.

"מפקד הספרדים בירושלים תרכ"ו (1866)", כתב יד לונדון-מונטיפיורי 537, בסל"א  
 F6159 [בספריה לאומית]

"מפקד הספרדים בירושלים תרכ"ו (1866)", כתב יד לונדון-מונטיפיורי 537, בסל"א  
 F6156

"פנקס חשבונות כולל הספרדים בירושלים מהשנים תרי"א-תר"ם (1851-1880) בסל"א,  
 JER NIL 95=24

"ספר תקנות אגדת אהבה ואחווה וחשבונה עד תשרי תרע"ב", ירושלים תרע"ב, דפוס  
 שיריזלי.

### עיתונים

"דאר היום", 18 בנובמבר 1919

"המגיד", 2 בפברואר 1876

"במערכה", 11 בינואר 1963

"מקור ראשון", 30 ביולי 2019

# הקבורה היהודית בירושלים

## בתקופת השלטון הבריטי

### מקבורה עדתית לקבורה לכולם

מאת פרופ' קובי כהן-הטב

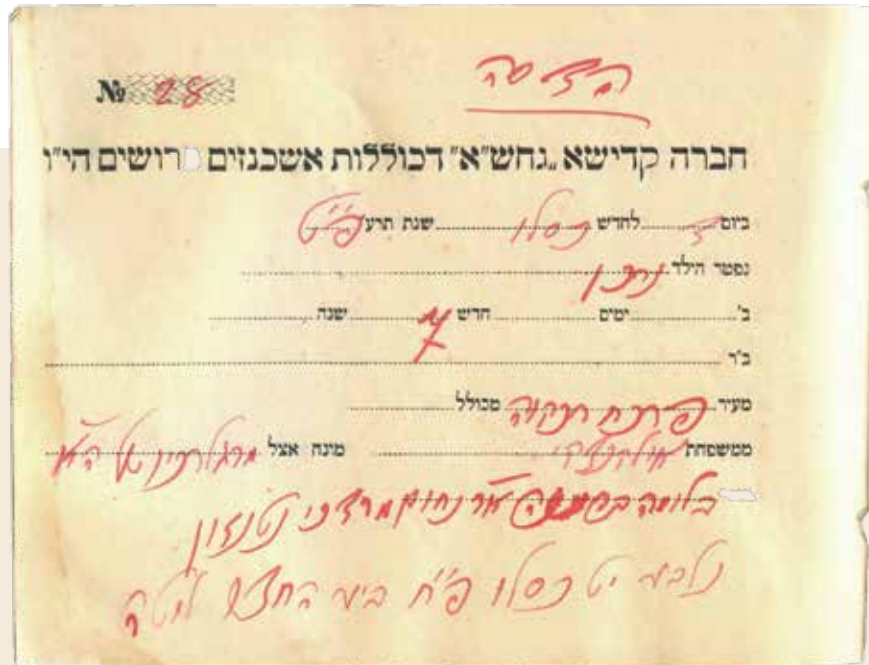
הטיפול במת והבאתו לקבורה בקבר ישראל היוו מאז ומעולם אחד התפקידים החשובים של הקהילה. בטיפול זה בא לידי ביטוי הארגון הפנימי של הקהילה היהודית באשר היא. פעולה מסודרת בתחום זה מחייבת שני דברים עיקריים: האחד, קיומה של חברת אנשים, "חברה קדישא", המטפלת בכל הקשור בסידורי הלוויה של המת; והשני, חלקת קרקע שבה נקברים הנפטרים.

בירושלים התאפיינה הקבורה היהודית עד שלהי התקופה העות'מאנית בקבורה על פי השיוך העדתי או הכולל. לעומת זאת, בתקופת השלטון הבריטי בעיר התחולל שינוי גדול בנושא, והתפתחה גם קבורה יהודית שחרתה על דגלה קבורה כללית ליהודי העיר, ללא הבדלי מוצא.

### הקבורה היהודית בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית

הטיפול במתים התפצל לחברות קדישא שונות, שפעלו על פי השיוך לעדה או לכולל ותוך תחרות חריפה ביניהן. תחרות זו הביאה במקרים רבים לפגיעה ולביזיון המת. אם היה הנפטר חבר בכולל כלשהו ולאותו כולל הייתה חברה קדישא משלו, כי אז היה הנפטר נקבר בידי אנשי אותו כולל. אך אם לא היה הנפטר שייך לאיזשהו כולל, אזי היו נציגי החברות השונות מתמודדים ביניהם על הטיפול במת.





פנקס קבלות של חברת קדישא של כוללות האשכנזים הפרושים, תקופת המנדט  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
 Receipt Book of the Chevra Kadisha of the Ashkenazic Mitnagdlim [opponents of  
 Chassidism] communities. Mandatory Period  
 From the Collection of the Old Yishuv Court Museum

הקבורה היו שאין לאחד את חברות הקדישא השונות הפועלות בתחום זה, אלא שזכויותיהן בגביית תשלומים לצורכי קבורה יוגבלו למינימום הנדרש להוצאות. פעולת החברות תוגבל על ידי הקמת ועדת קבורה מרכזית, שתיבחר על ידי ועד הקהילה. הוועדה המליצה כי תפקידיה של ועדת הקבורה יהיו: א. להשגיח שהחברות הקדישא השונות לא תגבינה סכומים נוספים על הדרוש להן בעד הקרקע והוצאות הקבורה. תפקידן יכלול את החזקת בית הקברות במצב טוב; ב. להטיל מס קבורה קהילתי שממנו ייהנו כל בני הקהילה בלא קשר למעמדם או מוצאם. לוועדה תינתן הזכות לקבוע שיעור מס גבוה במקרים יוצאים מן הכלל; ג. לטפל בכל אותם עניינים הנוגעים בקבורה ושאינם בתחום אחריותן של חברות הקדישא השונות, ובכלל זה שמירה על בתי הקברות הקיימים, בייחוד אלה העתיקים, וכן רכישת קרקעות לבתי קברות חדשים.

נציגים אלה היו מגיעים אל משפחת הנפטר כדי להציע את שירותיהם שעה שמתה של המשפחה מוטל עדיין לפנייה. אם נפטר אדם בלא יורשים בארץ, והיו רבים כאלה, היו נציגי החברות השונות עטים על ביתו, בבחינת כל הקודם זוכה, ומרוקנים אותו מכל דבר ערך. הכל נלקח לכאורה על חשבון הוצאות הקבורה. בירושלים שבין החומות לא היה בית לוויית. הטהרה נערכה על פי רוב בבית הנפטר, ומשם הייתה הלוויה יוצאת אל הר הזיתים. לוויית רבות התקיימו בלילה ובחופזה, כדי שלא להלין את המת. בבית העלמין עצמו בדרך כלל לא הייתה חלוקת משנה מסודרת של השטח לגושים וחלקות, והמגמה הייתה לנצל ככל האפשר את הקרקע. אירע אף שעקב לווייה חפוזת נכרה קבר במקום נוח שנמצא באותה עת לחופרים, ולא על פי תכנון.

### ראשית השינוי – ועדת החקירה מטעם הנציב העליון

במהלך שנות השלטון הבריטי בארץ התגבשה חלוקת הסמכויות בין כנסת ישראל והוועד הלאומי לבין ועדי הקהילות המקומיות. באופן כללי טיפל הוועד הלאומי בענייני כלל היישוב היהודי בארץ, כגון ייצוג פוליטי כלפי השלטון הבריטי או בניית מערכת החינוך הכללית. בידי הוועדים המקומיים הופקד הטיפול בעניינים השוטפים והאופייניים לכל נקודת יישוב.

הוועדים המקומיים חייבים היו להגיש לוועד הלאומי ולממשל הבריטי דוחות תקופתיים על פעילותם. מבדיקת אפיקי פעילותו של ועד הקהילה בירושלים, שנעשתה בעיקר על סמך חומר ארכיוני המצוי בארכיון ההיסטורי של עיריית ירושלים, עולה כי פעילותו של הוועד התמקדה בתחומים רבים, שאחד הבולטים שבהם היה בתחום שירותי הקבורה.

הבריטים, בניגוד לעות'מאניים, ייחדו תשומת לב לשירותי הדת של התושבים היהודים בארץ ישראל ובכללם סידורי הקבורה. במאי 1922 יזמו הבריטים את הקמתה של "ועדת החקירה לענייני השחיטה והקבורה של עדות היהודים בארץ ישראל"<sup>2</sup>. בראשית 1923 הגישה הוועדה את סיכומי עבודתה לנציב העליון. מסקנותיה בענייני

1 תיאור עגום של המצב ששרר בתחום שירותי הקבורה בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית הותיר בידינו השופט גד פרומקין בזיכרונותיו. ראו: גד פרומקין, דרך שופט בירושלים, תל אביב תשט"ו, עמ' 95-97.  
 2 העיתון הרשמי, גיליון 68, 1 ביוני 1922. חברי הוועדה היו יו"ר הוועדה השופט גד פרומקין, זרח אפשטיין, יצחק אלישר, חיים סלומון, משה סלוצקין, פרץ קורנפלד ושמואל לופו. ראו: הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], A199/21, ארכיון גד פרומקין.

הוועדה השלימה עם קיומן של חברות קדישא שונות בעיר, וביקשה להכניס סדר כלשהו בתוך הפיצול הקיים. היא כן מצאה לנכון להמליץ על כינונו של גוף ציבורי חדש, שיתאם בין החברות הקיימות ויגבה מסי קבורה לצרכים ציבוריים. בטווח המיידי לא יושם דבר מהמלצות הוועדה, אך יש לראות בעבודתה ובמסקנותיה את ראשית השינוי בתחום שירותי הקבורה בירושלים, ואת הגרעין הראשוני שממנו תצמח היוזמה להקמתה של החברה קדישא קהילת ירושלים, הגחש"א – "גמילות חסד של אמת". שנים לאחר מכן כתב בזיכרונותיו יושב ראש הוועדה השופט גד פרומקין כי רק שינוי יסודי בענייני הקבורה ישפר את המצב הקיים:

גלוי וידוע היה שאין להסדיר את העניינים עם החברות הקיימות. תיקון הדבר מיסודו ייתכן רק על ידי רכישת שדה חדש לבית קברות וייסוד חברה קדישא חדשה, ומאליו נראה הפתרון שדבר זה צריך להיעשות על ידי הקהילה המאורגנת – קהילת ירושלים שלייד כנסת ישראל<sup>3</sup>.

## ניסיונות ראשוניים לארגון הקבורה בירושלים

הניסיונות הראשוניים להקמת חברה קדישא ובית קברות כללי ליהודי העיר נעשו מטעם ועד הקהילה בחודשים הראשונים לאחר הבחירות הראשונות לוועד הקהילה שהתקיימו ב-1 בפברואר 1932. הוקמה ועדת קבורה בראשותו של עורך הדין בן ציון בן אהרן. הוועדה קיימה מספר ישיבות בנוגע לסידורי הקבורה בירושלים שעל ידי ועד הקהילה. ימיה של ועדה זו היו קצרים והיא הפסיקה את פעולתה לאחר מספר חודשים ללא תוצאות ממשיות, אלא שבמעקב אחר דיוניה יש כדי ללמד על הבעיות הקשות שניצבו בדרכו של ועד הקהילה בבואו לסדר את ענייני הקבורה בירושלים. מדיוני הוועדה עולה כי היא ראתה צורך בהקמת בית קברות מטעם ועד הקהילה משני טעמים: האחד, הקהילה בירושלים היא חלק מכנסת ישראל, וככזו מן הראוי שיהיה לה בית קברות לכלל יהודי העיר לא הבדל עדה או מעמד. הטעם השני היה שבמפעל זה יהיה כדי ליצור בסיס כלכלי איתן ויציב לפעילותו ולביסוסו של הוועד בעתיד.

תחשיב כספי בעניין הקמת בית קברות חדש מצא שהעלות תגיע לסך 1,500 לירות ארצישראליות. על פי התחשיב, חלקת הקרקע, שתהיה בת 10,000 אמה, תחולק ל-2,000 חלקות קבר באופן שכל חלקה לא תעלה יותר מ-700 מיל. לשם מימון הרכישה וההוצאות הנלוות הוצע שבין שאר אפיקי המימון יונפקו מניות בנות 5

לירות ארצישראליות כל אחת, שיופצו בין חברי הקהילה המעוניינים להבטיח לעצמם אחוזת קבר<sup>4</sup>.

הוועדה הייתה מעוניינת לפעול בשיתוף פעולה עם חברות הקדישא השונות שפעלו בעיר, ולשם כך זימנה את נציגיהן לדיון משותף בהקמת בית קברות כללי ליהודי העיר. אולם למעט נציגי העדה הספרדית ונציגי העדה הג'ורג'ית לא הופיעו נציגים אחרים לדיון<sup>5</sup>.

באותה ישיבה העלה בן אהרן, יו"ר הוועדה, כמה מהבעיות המרכזיות הקשורות בסוגיית הקבורה בירושלים. ראשית נדונה בעיית הפירוד בין העדות, וחוסר יכולתו של ועד הקהילה לכפות את סמכותו על העדות שאינן חברות בכנסת ישראל. בהקשר זה ביקש היו"ר להטיל פיקוח ובקרה של ועד הקהילה על הנעשה בחברות קדישא של הספרדים ולעיין בספרי החשבונות שלהן, דבר שעורר הסתייגות מצד הנציגים הספרדים, שביקשו כי בעניין זה תהיה פנייה בכתב לוועד העדה הספרדית, והוא זה שישקול ויחליט בנושא.

הועלתה גם בעיית קבורתם של מתים עניים והחשש שהעדות השונות יפנו אותם לבית הקברות המשותף של ועד הקהילה, שיהיה חייב לקבלם משום שיהיה לו אופי ציבורי ולא עדתי. בנוסף הועלתה בעיית העבודה הערבית בבתי הקברות והצורך להכניס עבודה עברית.

ראויה לציון העובדה כי באותה ישיבה העלה היו"ר לראשונה את הצעתו להקים את בית הקברות של ועד הקהילה לאו דווקא על הר הזיתים, היכן שהיה מקובל לקבור את יהודי העיר מזה דורות רבים,

כי אם לצד השני, לצד בית הכרם או בית וגן וכו'. רבים ודאי לא יסכימו לכך מפני הקדושה של הר הזיתים. עלינו לקחת בחשבון שהקברים נמצאים עכשיו על שטח ערבי שהוא מקום מסוכן. מציע לקנות שטח אדמה של 200 דונם בסביבה יהודית ולגדור אותו יפה יפה, ולסדר שם גן יפה על יד הקברים כדרך המתוקנים שבהם<sup>6</sup>.

4 ארכיון עיריית ירושלים |להלן: אע"י, J2/3520, תזכיר א.ח לוי אל עו"ד בן אהרן, 5 באפריל 1932.

5 שם, שם, ישיבת ועדת הקבורה, 12 ביוני 1932.

6 שם, שם, עמ' 3. בישיבה הבאה של הוועדה, מ-29 ביוני 1932, חזר בן אהרן על הצעתו והוסיף: "להקצות מקום יפה בשטח של 200 דונם, שיעלה בערך כאלפים פונד על ההר שבגבעת שאול בדרך העתיקה למוצא, שזה הוא מקום זול ומתאים, או על יד בית וגן". היה זה אחד האזכורים הראשונים לעניין קבורה יהודית בשני אתרים אלה. ואכן, לאחר קום המדינה קמו בשני אתרים אלה גבעת שאול והר הרצל, שני בתי הקברות המרכזיים והגדולים שבירושלים המערבית.

3 גד פרומקין, דרך שופט, עמ' 428.

בראשית יולי 1932 הגישה ועדת הקבורה של ועד הקהילה תזכיר מסכם על שלושה חודשי פעילות, ובו המלצותיה בשאלת הקבורה בירושלים. עולה ממנו כי אף על פי שלא הייתה באותה עת נכונות מצד חברות הקדישא השונות בעיר להכיר בסמכותו של ועד הקהילה בעניין הקבורה, המליצה הוועדה להקים בירושלים בית קברות כללי אחד ליהודי העיר, כיוון שכל עוד לא יקים ועד הקהילה בית קברות משלו אין לצפות שיקבל הכנסה ממסי הקבורה מידי בתי הקברות הקיימים.

הוועדה העלתה גם כמה בעיות הקשורות בבית הקברות בהר הזיתים: ישנם זמנים שקבורה או אף ביקור במקום מהווים סכנת נפשות; החזקה על חציבת האבנים, סיתותן וכן השמירה על בית הקברות - כולן בידי ערבים; סלעיות ההר אינה מאפשרת התקנת גדר מקיפה או נטיעת שדרות עצים.

הצעת הוועדה הייתה אפוא:

שוועד הקהילה יסדר בית עלמין חדש בצפון או במערב של העיר, איפה שאפשר להשיג חלקה של 50 או 100 דונם ואולי גם יותר, מקום אשר ניתן לשיפור ע"י גדר יפה וע"י נטיעת שדרות יפות, ובעיקר אפשר יהיה לסדר שגם חיצוב הקברות, גם בנין המצבות וגם השמירה תהיה בידי יהודים דוקא, ואנו בטוחים שהרבה והרבה מתושבי עירנו הקדושה יבחרו לקבור את מיתיהם במקום יפה ונוח, איפה שאפשר יהיה בכל עת ובכל שעה לבקר בלי שום פחד של סכנת נפשות.<sup>7</sup>

יחד עם זאת הייתה הוועדה ערה לשינוי המהפכני שבהצעתה, ועל כן הציעה שוועד הקהילה יקנה גם חלקה על הר הזיתים ולו

בכדי לצאת ידי חובה נגד אלה אשר טרם יכולים להתגבר על הרגשות הסנטימנטליים שלהם כלפי הר הזיתים.<sup>8</sup>

## מדיבורים למעשה - רכישת הקרקע לבית הקברות בהר הזיתים

בראשית נובמבר 1932, כארבעה חודשים לאחר שוועדת הקבורה הגישה את מסקנותיה, עלתה לראשונה האפשרות לרכוש חלקת קרקע בבית הקברות העתיק בהר הזיתים.<sup>9</sup>

7 שם, שם, תזכיר ועדת הקבורה אל ועד הפועל של ועד הקהילה, 6 ביולי 1932.

8 שם.

9 שם, שם, ישיבת ועד הקבורה, פרוטוקול קצר בכתב יד ובחתימתו של חיים שמטרלינג, 3 בנובמבר 1932.

למימון הרכישה פנה ועד הקהילה אל אגודת "הלוואה וחסכון" בבקשה לקבל הלוואה בסך 10,000 לירות ארצישראליות ובהצעה לתנאי החזר הבאים: א. הקרקע תהיה רשומה על שם "הלוואה וחסכון" עד להחזר המלא של החוב; ב. כל ההכנסות של החברה קדישא, שתוקם בעקבות רכישת הקרקע, יועברו ל"הלוואה וחסכון" עד גמר תשלום החוב; ג. "על חלק חשוב מהחוב" [כך במקור, קכ"ה] יירשמו שטרי הלוואה על שמם של אנשים פרטיים.<sup>10</sup>

אגודת "הלוואה וחסכון" השיבה בשלילה מן הטעם שהיא התאגדות של אנשים פרטיים, המציעה הלוואות בעיקר לאנשים פרטיים ולא למוסדות או לגופים ציבוריים. כמו כן אין באפשרותה לקבל קרקע כמשכנתא כללית להלוואה.<sup>11</sup>

בשנים 1933-1934 נמשכו המאמצים למציאת חלקת קרקע שתתאים לבית קברות חדש של ועד הקהילה, וזאת באמצעות מספר מתווכי קרקעות שהציעו הצעות שונות. בחיפוש נטלו חלק אישי ציבור ועסקנים מוועד הקהילה, ובראשם חיים סלומון, יו"ר ועד הקהילה. מפעם לפעם יצאו לבדוק את השטחים המוצעים. ואולם כל ההצעות נדחו: הקרקעות היו במדרונות המזרחיים של העיר הפונים אל המדבר ולא ניתן היה לראות מהן את ירושלים, וההגעה לשטחים הייתה קשה וחסרת כל שבילי גישה.<sup>12</sup>

## מגעים לקראת רכישת הקרקע

על פי עדותו של סלומון, פעם אחת בראשית 1935, כאשר חזרה קבוצת הפעילים בעניין זה מסיור באחת החלקות המוצעות, הוא ראה מכיוון שער האריות חלקת קרקע במרומי הר הזיתים מוקפת גדר אבנים וריקה מקברים, ובה מבנה אחד בלבד ומספר עצים. בירור קצר עם מתווך הקרקעות שהיה עמם העלה כי המקום הוא בבעלות מנזר האחיות ציון. כעבור מספר ימים פנה אל סלומון מתווך אחר, שהיה מקורב למנזר, והודיע לו כי המנזר מוכן למכור את החלקה במחיר של 8,000 לירות ארצישראליות. לאחר שקיבל את אישור ועד הקהילה לקנייה, פנה סלומון להשגת הכסף לרכישה. ואולם כעבור כחודש פנה אליו עורך הדין דוד מני, והודיע לו כי ניתן לקנות את הקרקע מידי הנזירות ב-5,000 לירות בלבד, אלא שעליו להודיע למתווך הקודם כי אין הוא חפץ בעסקה. לאחר היסוסים רבים הסכים סלומון לכך, ובתייוכו של מני הוא נפגש עם האחיות הראשית של המנזר והוצג בפניה בשם "חיים בן משה", כיוון שהשם סלומון

10 שם, שם, ועד הקהילה אל הנהלת הלוואה וחסכון, 3 בנובמבר 1932.

11 שם, שם, הנהלת הלוואה וחסכון אל ועד הקהילה, 9 בנובמבר 1932.

12 שם, J2/3622, "יצירת החברה קדישא", 16 ביוני 1945.



הופיין הסכים להעמיד את הסכום בתנאים הבאים: א. שהערבים לסכום יהיו אנשים בעלי הון ומהימנים, ושגם הוא, הופיין, יסכים עליהם; ב. שהחוב יישא ריבית סבירה, ושהלווים יתחייבו להחזירו בתוך שנתיים; ג. שהקרקע תירשם על שם הבנק; ד. שלא ייעשה שום שימוש בקרקע עד שייפרע החוב בשלמותו; ה. שתימכר לו בכסף מלא אחוזת קבר במקום הזה<sup>14</sup>.

סלומון הסכים לכל התנאים, ההלוואה נתקבלה מבנק אפ"ק ונרשמה על שמם של שמונה אנשי ציבור שהיו בעלי אמצעים: חיים סלומון, מרדכי עליאש, ישעיהו ברוידא, אברהם גלדווטר, שלום הורביץ, יעקב יפת, יצחק דוד מן ורתור רופין. הללו חתמו על שטרי ערבות אישיים בסך 500 לירות ארצישראליות או 1,000 לירות ארצישראליות כל אחד. העסקה הושלמה עם העברת הסכום לידי המנזר. החלקה, בגודל 22 דונם, נרשמה בטאבו ב-22 במרץ 1935 על שם בנק אפ"ק<sup>15</sup>.

### התארגנות החברה – הקמת החברה קדישא קהילת ירושלים

רכישת הקרקע הכשירה את הדרך להקמת חברה קדישא מטעם קהילת ירושלים, שלראשונה בתולדות העיר תהיה מיועדת לכלל יהודי העיר ללא הברלי מוצא. לשם כך הוקם ועד הפועל שהורכב משמונה נציגים: השופט גד פרומקין (יור); שלושה נציגי קהילת ירושלים: משה אוסטרובסקי (סגן היור), חיים שמטרלינג, וא. לולו; שלושה מהמייסדים: ישעיהו ברוידא (גזבר), חיים סלומון ומרדכי עליאש; יצחק בן צבי כבא כוח הוועד הלאומי. החברה החדשה אושרה על ידי ועד הקהילה ונרשמה במשרדי שלטון מחוז ירושלים ב-16 בנובמבר 1936<sup>16</sup>.

עם הקמת החברה קדישא היה צורך לטפל באופן מיידי בבעיית המימון הכספי של פעולתה ובאחריות על החזרת ההלוואה. מאחר שהיוזמה לרכישת הקרקע ולהקמת החברה קדישא הייתה בידי קבוצת אנשים, שחלקם אמנם נמנו עם חברי ועד הקהילה, אך באופן פורמלי היו גוף וולונטרי שלקח על עצמו את מימון העסקה, הרי שכל אחד מאותה קבוצה היה ערב באופן אישי לחלקו בהלוואה, ובאחריותו היה לדאוג להחזרתה.

הדרך העיקרית לצבירת כסף שיממן את חובות החברה הייתה מכירת חלקות קבר לאנשים בעודם בחיים. אולם, כפי שסוכם בתנאי ההלוואה מבנק אפ"ק, לא ניתן היה

14 שם, שם; פרומקין, דרך שופט, עמ' 429.

15 העתק רישום החלקה בטאבו ראו: אע"י, J2/3622, ספר 3, דף מס' 43.

16 ראו: כנסת ישראל, קהלת ירושלים, תקנות חברה קדישא, ירושלים תרצ"ט, עמ' 3-5.



מסע לוויה בירושלים, ראשית מאה ה'20

אוסף מטסון, המושבה האמריקאית, ספריית הקונגרס, וושינגטון, 06377

Jewish funeral, Jerusalem. Early 20th century

G.Eric and Edith Matson Photograph Collection, Library of Congress prints, Washington, 06377

כבר היה ידוע לה מהמתווך הראשון. במשא ומתן שהתנהל בין האחוזת הראשית של המנזר לבין סלומון סוכם על מכירת החלקה במחיר של 5,000 לירות ארצישראליות ושהסכום יועבר למנזר תוך מספר ימים<sup>13</sup>.

### מימון הרכישה

לשם מימון הרכישה פנה סלומון תחילה למספר אנשים וביקש את הסכמתם להיות ערבים באופן אישי להלוואה בנקאית, שאותה התכוון לבקש מבנק אפ"ק (ANGLO PALESTINE COMPANY). לאחר שכמה אנשים ניאותר להיות ערבים, נפגש סלומון עם אליעזר הופיין, שהיה מראשוני ועד הקהילה ובאותה עת ניהל את בנק אפ"ק. הוא ביקש ממנו הלוואה בנקאית בסך 5,500 לירות ארצישראליות לרכישת הקרקע ולהוצאות הנלוות לרישום בטאבו.

13 שם, שם, כפי המצוטט מדברי חיים סלומון.

להשתמש בקרקע עד שיוחזר החוב בשלמותו. בכך נקלעו המייסדים למלכוד ולמבוי סתום, שהביא לעיכוב של שנים אחדות בפתירת בית הקברות. אי לכך עלה צורך דחוף לדחות את מועד פירעון החוב, ובעיקר לבטל את הסעיף בהסכם ההלוואה האוסר על שימוש כלשהו בקרקע לפני תום מועד החזרת החוב.

ואכן, במשא ומתן ממושך שניהל פרומקין עם הנהלת אפ"ק הושגה ארכה בהחזר התשלומים לכמה שנים נוספות. ההישג החשוב היה שהנהלת הבנק הסכימה גם כי ייעשה שימוש בקרקע עוד לפני תום מועד החזר החובות, ולא כפי שסוכם תחילה.<sup>17</sup> לשם גיבוש נוהלי פעולה לבית הקברות החדש של קהילת ירושלים הקימה החברה קדישא את ועד הפועל של החברה, ועד "גחש"א". תפקידו היה לקבוע נהלים לגבי הצדדים המעשיים של עבודת החברה קדישא.

היות שההתעסקות במתן וקבורתו היא מצווה דתית, מטבע הדברים הורכב הוועד משומרי מצוות, שראו אמנם חובה קדושה לגבש את נוהלי פעולתה של החברה על פי הנורמות ההלכתיות והמנהגים שנתקבלו בירושלים במשך הדורות, אך יחד עם זאת שאפו לשפר את נוהלי הטהרה, הלוויה, הקבורה והטיפול במשפחת הנפטר ולשוות להם אופי מכובד יותר. בכך שאפה החברה קדישא גם לתפוס את מקומה כחברה קדישא המרכזית והמובילה של ירושלים, ובעיקר זו המקובלת על כלל הציבור היהודי בעיר.<sup>18</sup> כל המגמות הללו באו לידי ביטוי בתקנות המפורטות של ועד הגחש"א, שגובשו ועוצבו לאחר דיונים רבים, ושאושרו על יד מועצת הרבנות הראשית בט"ו אלול תרצ"ח (11 בספטמבר 1938).<sup>19</sup>

## במבחן המעשה – הדרך לבית הקברות

עם השגת הקרקע לא תמו הקשיים הקשורים בחלקה. נוסף על הבעיות התקציביות עמדה בפני החברה קדישא גם בעיית הדרך אל החלקה שנרכשה. הגישה הנוחה אל שטח בית העלמין שנמצא במרומי הר הזיתים הייתה דרך הכפר הערבי א-טור, מצפון לחלקה. ממנו ניתן היה להגיע ברכב עד למרחק של כ-200 מטרים משער החלקה.

מכאן עברה הדרך בשדה שהיה בבעלות הווקף המוסלמי. כשנקנתה הקרקע נרכשו גם הזכויות לעבור אל החלקה דרך אדמת הווקף. אולם משנודע למופתי של ירושלים

17 אע"י, J2/3915, "סקירה קצרה מפעולות ועד חברה קדישא שע"י קהלת ירושלים, מרץ-אפריל 1937", 3 במאי 1937; פרומקין, דרך שופט, עמ' 430.

18 כנסת ישראל, תקנות, עמ' 15-19.

19 שם, שם, עמ' 20.

חאג' אמין אל חוסייני כי הקרקע נמכרה ליהודים, נחסמה הדרך בקיר אבנים גבוה. אנשי החברה קדישא נאלצו להקיף את ההר ולטפס ברגל אל החלקה מדרך יריחו, דרך בתי העלמין הישנים שבמורדות הדרומיים והמערביים של ההר. העלייה הייתה קשה ביותר, במיוחד לנושאי המיטה ולמלווים.<sup>20</sup>

בזיכרונותיו מציין פרומקין כי בפני החברה קדישא עמדו באותם ימים שתי אפשרויות לפתרון הבעיה: האחת, לפנות לערכאות שיפוטיות ולתבוע זכות מעבר, אך שם יכול היה הטיפול להימשך שנים; השנייה, אותה נקטה החברה בסופו של דבר, הייתה ללחוץ על מושל העיר כדי שיפקיע את דרך המריבה, מאחר שהתברר כי היא נכללת בתוכנית "דרך הטבעת" (RING ROAD), שצריכה להקיף את העיר מכל צדדיה.<sup>21</sup> בישיבת מועצת העירייה בשבתה כוועדה המקומית לכניין ערים אושרה ברוב דעות ההצעה להפקיע את הדרך המחברת בין כביש הטבעת לכין בית הקברות של הקהילה.<sup>22</sup>

## תוכנית בית הקברות

נוסף על ההתעסקות בשאלת מימון הרכישה, ההוצאות הנלוות לה והטיפול בשאלת הדרך לבית הקברות, נפתה החברה קדישא לטפל גם בהכשרת הקרקע ליעודה. מייסדי החברה שאפו כאמור להכניס נורמות חדשות בכלל הקשור באופי הקבורה בירושלים, ובתקנות החברה נאמרו דברים ברורים בעניין זה

הקברים בבית העלמין יסודרו על פי בלוקים ושורות ומספרים עם דרכים, רחובות ושכילים מיוחדים שיאפשרו להגיע לכל קבר וקבר לפי תוכנית שסודרה.<sup>23</sup>

20 חברה קדישא גחש"א "קהלת ירושלים", ספר היובל תרצ"ט-תשמ"ט, ירושלים 1992, עמ' 21.

21 פרומקין, דרך שופט, עמ' 432; אצ"מ, A199/28, סקירה פנימית ה', 20 במרץ 1939; שם, חליפת מכתבים בין פרומקין למושל מחוז ירושלים קית רוטש, יוני 1938-אוקטובר 1940.

22 אצ"מ, J1/3006, דיווח יצחק בן צבי על ישיבת מועצת העירייה, 5 בדצמבר 1939. התוכנית "דרך הטבעת" הייתה חלק מתוכנית המתאר של האדריכל הבריטי קנרל לפיתוחה של ירושלים, שאושרה בשנת 1944. ראו: H. KENDALL, JERUSALEM: THE CITY PLAN, LONDON 1948, PP. 20-34.

23 כנסת ישראל, תקנות, סעיף 5.



החברה פנתה אל האדריכל ריכרד קאופמן, וביקשה ממנו להכין תוכנית כללית של חלוקת שטח בית הקברות, שתהיה בה גם התייחסות פרטנית של חלוקת השטח לפי אחוזות קבר<sup>24</sup>.

התוכנית שהכין קאופמן התחשבה במבנה הטופוגרפי של השטח, וכללה שביל אורך מרכזי אחד, שממנו יתפצלו שלושה שבילי רוחב לכל צד. לאורכם של שבילים אלו יינטעו עצים וצמחייה המתאימה למקום. שבילי אורך קטנים יותר יחברו את שבילי הרוחב וייצרו שישה-עשר גושי קבורה, שייחלקו לחלקות קבורה.

עיון בתוכנית שהכין קאופמן לבית הקברות, ושנתקבלה על ידי הנהלת החברה קדישא, מעלה קווים דומים מאוד לתוכניות "שכונות הגנים" בירושלים בתקופת המנדט, שאף אותן הכין קאופמן<sup>25</sup>.

### החברה במבחן – בתי הקברות בסנהדריה ובשייח' באדר

בית הקברות החדש של קהילת ירושלים על הר הזיתים החל לפעול באפריל 1939 עם הבאתו לקבורה של הרב ישראל מאיר סימנסון, רבה של קהילת ברסלאו, שארונו הובא מגרמניה. הוא היה הראשון שנקבר בחלקה של החברה שעל הר הזיתים<sup>26</sup>. במהלך שנות הארבעים הלכו ונתגבשו דפוסי עבודתה של החברה קדישא, תוך שהיא רוכשת לעצמה שם ומעמד בקרב הציבור הירושלמי.

עם התגברות פעילותה של החברה באותן שנים בצד גידולה של קהילת ירושלים, החלה החברה לחוש במחסור בקרקע, ונשמעו דיבורים על הצורך באתר קבורה נוסף, אלא שלא נעשתה פעולה ממשית בעניין זה<sup>27</sup>. נקודת המפנה הייתה קשורה בנסיבות ביטחוניות, שנלוו לפריצתה של מלחמת העצמאות, בסוף נובמבר 1947. המלחמה החמירה את בעיית מיקומו של בית הקברות על הר הזיתים, שהיה מצוי ממילא בסביבה עוינת<sup>28</sup>.

24 פרומקין, דרך שופט, עמ' 430; אצ"מ, A199/28, סקירה פנימית ב', 29 בספטמבר 1938.

25 על שכונות הגנים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי ראו: גרעון ביגר, "שכונות הגנים בירושלים – תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1918-1925", קתדרה 6 (1977), עמ' 108-131.

26 פרומקין, דרך שופט, עמ' 430; אע"י, J2/3622, "הנאום שלא נשמע", 14 במרץ 1943.

27 אע"י, שם, ישיבת ועד הפועל, 13 באפריל 1947.

28 אצ"מ, J1/6786, ידיעות על עבודת הקהילה, 1 בפברואר 1948.

הפיצוץ ברחוב בן יהודה ב-22 בפברואר 1948, שבו נספו קרוב לחמישים איש, שהיה הכרח להביאם לקבורה, נתן דחיפה נוספת למציאת פתרון לבעיות הביטחוניות שנלוו לקבורה בהר הזיתים<sup>29</sup>. בטיפול בסוגיה זו נטלו חלק הרבנים הראשיים, ראשי החברה קדישא, ובראשם השופט גד פרומקין, נציגי הוועד הלאומי, הסוכנות היהודית ונציגי ועד הקהילה.

פרומקין הציע מקום קבורה נוסף בחלק המערבי של העיר, בשטח שבין השכונות בית הכרם ונווה שאנן, וזאת לאחר שנועץ ברבנים הראשיים, וקיבל את אישורם לקבורה יהודית בירושלים גם מחוץ להר הזיתים. להצעה זו התנגדו ד"ר טהון, יו"ר ועד הקהילה באותה עת, והרב צוובנר, יו"ר החברה קדישא, שסברו שבהפסקת הקבורה בהר הזיתים תהיה משום כניעה לטרור הערבי, המקום יחולל על ידי הערבים ותהיה בכך פגיעה מורלית בציבור היהודי, הרואה בהר הזיתים את מקום הקבורה הקדוש ביותר ליהודים.

בסיכום הדיון הוחלט שיש אומנם צורך בבית קברות נוסף ויש לפעול במהירות לקידום העניין, אלא שהוא לא יהיה כתחליף להר הזיתים אלא כתוספת. הוסכם שימשיכו להתקיים הלוויות מצומצמות בהר הזיתים<sup>30</sup>.

לאחר שהוברר כי אין מקום מתאים לקבורה בסביבות בית הכרם ונווה שאנן, נודע ששטח אזור תחנת הניסיונות הממשלתית בסנהדריה, סמוך לקברי הסנהדרין, הוא כעשרים וחמישה דונם וכי הוא המתאים ביותר לשמש כבית קברות נוסף של ועד הקהילה<sup>31</sup>. בית הקברות נחנך ב-26 בפברואר 1948 בקבורתם של 42 מקורבנות הפיגוע ברחוב בן יהודה<sup>32</sup>.

בישיבה משותפת של ועד הגחש"א, נציגי ועד הפועל, נציגי ועד הקהילה וועדת המצב הוחלט בין השאר שבית הקברות החדש יהיה תחת מרות ועד הקהילה ובהנהלת ועד הפועל של ועד הגחש"א של חברת קדישא של ירושלים. כמו כן סוכם שכל תהליך הקבורה יתקיים על פי הנהלים והכללים שנקבעו בבית הקברות שבהר הזיתים, ולפיכך לא יינתן מקום בשטח בית הקברות החדש לאיזושהי חברה קדישא, בין כיחידה ובין באיחוד של כמה חברות, לקבור במקום. יחד עם זאת, החברה קדישא של קהילת ירושלים תמשיך לשרת את כל הציבור הירושלמי ללא הברדל עדה או כולל<sup>33</sup>.

29 שם, שם, ידיעות על עבודת הקהילה, 27 בפברואר 1948.

30 שם, S25/7240, תזכיר של יצחק בן צבי, 24 בפברואר 1948.

31 שם, שם, תזכיר של יצחק בן צבי, 25 בפברואר 1948.

32 שם, J1/6786, ידיעות על עבודת הקהילה, 27 בפברואר 1948.

33 גחש"א, ספר היובל, עמ' 106-107.



עולה אפוא כי הבעלות היחידה על שטח הקבורה בסנהדריה ניתנה באותה עת לגחש"א, עובדה היכולה להצביע על כך שבסוף תקופת המנדט, כשמונה שנים לאחר שהחלה לפעול, נודע לחברה "קהילת ירושלים" מקום מרכזי בתחום הקבורה היהודית בירושלים.

החרפת המלחמה במאי 1948 וחדירת הלגיון הערבי לירושלים מכיוון צפון-מערב הפכו את שכונת סנהדריה לשכונת חזית קדמית, וגם הקבורה בבית קברות זה הפכה למסוכנת, לא פחות מאשר הקבורה בהר הזיתים<sup>34</sup>. המספר הגדול של חללי הקברות שנותרו בבתי החולים של העיר חייב שוב מציאת פתרון מיידי. הפתרון הזמני שנמצא היה קבורה ארעית של החללים במחצבה באזור שיח' באדר, בצד המערבי של העיר, שהייתה בבעלות ערבית.

על פי בקשתה של החברה קדישא ובאישורו של ועד הקהילה הופקעו באופן זמני חמישה דונם מהקרקע לשם קבורת החללים<sup>35</sup>. בהסכמת הרבנים הראשיים נקבע כי הגופות יושמו בארונות עץ ויונחו בשתי שורות זו על גבי זו, מעל פני האדמה, ובכך הזמן יעבירו אותן למקומן הקבוע.

בסיום המלחמה נמצאו במקום כ-900 ארונות קבורה, שאותם היה הכרח לקבור בקבורת קבע, אלא שרק כשנתיים לאחר קום המדינה, בתום הוויכוחים בין הנוגעים בדבר, פונו משיח' באדר כל 900 הארונות: כ-300 חיילים הובאו לקבורה בבית העלמין הצבאי בהר הרצל וכ-600 אזרחים הועברו לבית העלמין החדש שנפתח בגבעת שאול<sup>36</sup>.

לסיכום, לצד המשכיות הקבורה היהודית לפי מוצא עדתי או שיוך לכולל, בתקופת השלטון הבריטי בירושלים התחולל שינוי גדול בקבורה היהודית בעיר והתפתחה בה גם קבורה יהודית כללית, כלומר שלא על פי מוצא עדתי או שיוך לכולל. לתפנית בתחום זה היה אחראי ועד הקהילה העברית בירושלים, שינק את סמכותו מכנסת ישראל ומהוועד הלאומי, שהיו ביטוי לפעילות הציונית שהתגברה בארץ בימי השלטון הבריטי, ששיאה בהקמת מדינה יהודית עצמאית במאי 1948.

פעילותו של ועד הקהילה בירושלים בתחום הקבורה הביאה להקמת שלושה בתי קברות ברחבי העיר – בהר הזיתים, בסנהדריה ובשיח' באדר. בבתי קברות אלו אנו

34 אע"י, J2/3622, חיים סלומון אל דב יוסף, 9 בספטמבר 1948.

35 שם, שם, צו החרמה זמני של ועדת ירושלים – מחלקת ההחרמה, 28 במאי 1948. על תולדותיו של בית העלמין בשיח' באדר ראו: רמי יזרעאל, "בית העלמין היהודי בשיח' באדר", בתוך: גרעון ביגר אלי שילר (עורכים), מטוב ירושלים, ירושלים 1990, עמ' 32-36.

36 גחש"א, ספר היובל, עמ' 113-114.

עדים לשיפור בנוהלי הטהרה, הלוויה, הקבורה והטיפול במשפחת הנפטר, ונעשה ניסיון לשוות להם אופי מכובד יותר. ניתן לראות כי הקמתם הייתה בזיקה ישירה הן ביחס לגידול במספר הקורבנות והצורך לפתוח בתי קברות נוספים, והן בשל הצורך להתרחק ממוקדי הלחימה ומהסכנה שהייתה טמונה בעצם קרבת בית הקברות לאזורי לחימה שנמצאו ברחבי העיר.

העובדה שנפתחה האפשרות לקבורה יהודית בבתי עלמין שלא נמצאים בהר הזיתים סללה את הדרך להקמת בית הקברות בגבעת שאול, שהיה לבית הקברות היהודי הגדול של ירושלים שלאחר הקמת המדינה, ובו תפסה החברה קדישא של קהילת ירושלים את מקומה כחברה קדישא המרכזית והמובילה של ירושלים, ובעיקר זו המקובלת על כלל הציבור היהודי בעיר.

## צוואות המתים אל החיים

מאת: פרופ' ירון בן-נאה

בתנאי החיים של אנשי היישוב הישן היה המוות שכיח. צעירים וזקנים, תינוקות ואמהות שזה עתה ילדו, חתנים ונשים מבוגרות. את כולם חטף המוות במוקדם או במאוחר. גורמים למוות שלא בעתו היו בעיקר מחלות ומגיפות, ובמידה פחותה בהרבה – תאונות (נפילה לבור מים, נפילה מגג וכד') ומחמת רעב או תת תזונה. רעב היה תופעה קבועה על אף הסולידריות הפנימית ועל אף קיומם של מוסדות צדקה וחסד, והוא החמיר מאוד בשנות בצורת. בתי תמחוי יהודיים החלו לפעול רק בשלהי המאה הי"ט.

גם בימים כתיקונם מי שתייה מזהמים, מודעות נמוכה לגבי הידבקות במחלות והסיכון הנובע מהיעדר היגיינה, צפיפות מגורים קשה ונגישות נמוכה לרופאים שרכשו השכלה מודרנית ולתרופות מתקדמות גרמו לתמותה גבוהה מאוד.

מחלות עונתיות (כגון דיפתריה) הפילו חללים רבים, בעיקר ילדים ואנשים צעירים. זאת משום שהידע הרפואי המודרני בנוגע לחיסונים ולריפוי היה מזערני, אמצעי הריפוי היו דלים, ורופאים אירופים הגיעו הנה עם ידע מודרני ותרופות מדעיות רק החל מאמצע המאה הי"ט. תיאוריו ואבחנותיו של הרופא השוויצרי ד"ר טיטוס טובלר, שחי בירושלים בשנים 6-1845, מהווים מקור רב עניין לתולדות הרפואה בירושלים באמצע המאה הי"ט.

בשנות מגיפה, כגון דבר, טיפוס וכולרה (שהגיעה למזרח הקרוב בשנת 1831) – חלו ומתו רבים הרבה יותר מהרגיל ובכל הגילים. בני הזמן האמינו כי המגפות הן עונש אלוהי על עבירות מוסר, ומנהיגי העדה מיהרו לגדור גדרים ולתקן תקנות שנועדו למנוע קלקלות מוסריות.

הטיפול בחולים היה מוטל על בני המשפחה, אך בעיר חיו הרבה מאוד אנשים, ובעיקר נשים, גלמודים או עריריים. גם לא כל המשפחות, קטנות או גדולות, היו מסוגלות לפרנס את עצמן, ולא כל שכן לדאוג למאכלים מזינים, לתרופות ולשכר



רופא בעת הצורך. למטרה זו ניהלה כוללות הקהילה הספרדית בירושלים קופות ייעודיות אחדות, והפעילה בעקיפין גם את החברה קדישא. במפקד מונטיפיורי בשנת 1866 נזכרו בין השאר "קופת ביקור חולים" (שתפקידה ביקור, שמירה על החולים בלילות ואספקת מזון ותרופות), "קופת רוחצים וכתפים" [=רוחצי המתים ונושאי האלונקה], "קופת העניים האומללים", "קופת יתומים ויתומות" – כולן משויכות לכוללות הספרדים (מפקד מונטיפיורי 1866, עמ' 15).

מי שיכלו הקדישו זמן וממון לטובת העניים הרבים, בהם כמובן חולים ותשושים. לרוב אנו שומעים על החברות שבהן פעלו גברים, אך גם נשים ייסדו חברות צדקה וחסד, או שהתמסרו בגופן ובממונן לעשיית מצוות. כך למשל מסופר על הרבנית מרים אשת הרב יצחק קובו, שנפטרה באלול תרי"ב, כי הייתה "גבאית בחברת גחש"א [=גמילות חסד של אמת] לעדת הספרדים ועסקנית רחמניה, טפלה בחולים, ביולדות עניות, באלמנות ויתומים, והצטיינה ביחוד במצות 'מלביש ערומים' והייתה מחלקת פתנות ומלבושים לאביונים ומשפחות עניות צנועות... ואחריה כמוה הרבנית מבוסנא [=העיר סרייבו], אשתו של הרה"ג אברהם בכר לוי זצ"ל" (פ"ב גרייבסקי, בנות ציון וירושלים, ירושלים תש"ס, יד יצחק בן צבי, עמ' 7).

קובו המיוחסת, נזכרת גם במקור אחר כגבאית חברת ביקור חולים: "... קופת ביקור חולים הנשים שנתייסדה משנים קדמונים לתמוך בירי חולות עניות וזקנות עניות והכנסת כלה ליתומים וליתומות ועזר ליולדות עניות. והגבאית הרבנית [אלמנת] הרה"ג רל"ץ [=ראשון לציון] כמוה"ר קובו זצ"ל" (רש"ז שניאורסון, זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ו, ז ע"א). הרבנית אסתר פארדו והגברת שמחה בכר יוסף היו שותפות בייסוד חברת "המרפא", וכיתתו רגליהן להגדיל את מספר החברות "בין נשי עדות המזרח". חברה זו היא לדברי גרייבסקי, שלא במקום שאינו מציין תאריכים, "היחידה הדואגת לכמה וכמה חולים עניים מעדות המזרח הנמקים בחלים וענים השוכבים בביתם... בשליחת רופא לבית החולה ונתינת רפואות וכלי שמוש הנצרכים לחולים בביתם..." (גרייבסקי, עמ' 43).

חברה נוספת שטיפלה בעניי עדה מסוימת הייתה חברת "עזרת חולים" לאנשי ארם צובא (חלב), 'וג'מילה אשת הרב אליהו שמאע הייתה הגבאית הראשית" (גרייבסקי, עמ' 83-84). עוד אישה פעלתנית בת האליטה הספרדית הייתה דיליסייה בת הרב דוד בן שמעון (הידוע בכינוי הצוף דב"ש), אשת יוסף קרויז, מזכיר כולל אונגרין בירושלים. זו דאגה לעניים ואביונים ובפרט לעניי המערביים, העדה שעמה נמנתה. היא ייסדה חברת נשים בשם "עזרת נשים", שחברותיה תרמו מדי חודש סכום, והסך שנאסף חולק "לעניי המערבים היותר נצרכים, ביחוד לאלה הגרים בבית הכולל הנקרא ת"ת של המערבים

בעיר העתיקה, ולעניים המדולדלים היושבים תמיד בכניסת הכתל המערבי..." (גרייבסקי, עמ' 38-39). בולטת אפוא הנטייה לטיפול בעניי אותה עדה דווקא.

כמה מסיפוריו של יהודה בורלא (1886-1969) מאפשרים הצצה להווי חייהן של נשים ספרדיות זקנות וגלמודות בירושלים. הווי זה כלל לא רק תפילות ותחינות באתרים מקודשים, אלא גם פעילויות חברתיות. כך למשל בסיפור לונה:

" הברידות כ"סכין היא לה... אלא מחמת שהדירה עולה כאן בזול – ונאלצה היא לגור פה. לפני, כשהיתה גרה בשכונה אחת עם הזקנות הרבות בנות עירה, חייתה גם היא כמו כל הזקנות ונהנתה "משלוות הארץ הקדושה". שם היו מתאספות כל חברותיה בכל יום ראשון ושני, ימים שאין עבודת בית מצויה, והיו מבלות יחד מבוקר עד ערב. בסדר קבוע היו מתאספות: בכל שבוע אל "בוליסה" אחרת. מתוך געגועים זוכרת היא הזקנה עתה אותם הימים השלווים: כל אחת היתה מביאה את פוזמק הסריגה, או את "מלאכת הקודש" שלה שהיא תופרת לבית חולים, לבית יתומים או בשביל איזו "קהילה" (בית כנסת). כולן מתיישבות על המצעות שבחדר, תולות את המשקפיים, הקשורים לחוט הסובב את הראש, סורגות להן ותופרות, אשה בעבודתה, שותות קהוה מן הפכים הקטנים ומעשנות את הסיגרות הרשולות, שהן עושות בגלילה על גבי הארכובה – ומשוחחות על ענייני דיומא, או על מכתבים, שנתקבלו מ"חוסה לרס" (מחוץ לארץ). והבית מלא עשן הטבק, והאוויר נסוך ריח הקהוה המרגיע את הלב – וטוב להן ב"חברותא" זו... או יש שיבוא לפעמים למקום ה"מסיבה" שלהן ה"פדרינו" \*<sup>1</sup> של אחת ה"בוליסאס" לקרוא את המכתב שבא ל"מדרינה" שלו, או בשביל עניין אחר... וביחוד כשהיה ה"פדרינו" בא בערב ראש חודש לקרוא לה ל"מדרינה" שלו, את "המודעה" ("ג עיקרים לרמב"ם) באיספניול...

גם משחק "הקלפים" שבמסיבה היה משעשע את הנפש. שעות רבות היו יושבות ברגליים משולכות על השטיח ישיבת קבע מסביב לטבלת הנחושת העגולה ומשחקות בקלפים שתפחו מרוב שימוש, ודברי בדיחה מתמלטים על "המלכים" ו"המלכות" ו"משרתיהם"...

מתוך 'לונה', בכרך 'אשתו השנואה', עם עובד, תל אביב תשי"ט, עמ' 199-201 (תודה למר אורן הר-בורלא ולבני משפחת בורלא על הרשות לצטט מתוך הסיפור).

1 "חכם" מקומי, שזקנה מחוץ לארץ מזמינה לעצמה בעודה בחיים, שהוא יעשה לה "הכבוד" אחר מיתתה בשכר הירושה שיהא יורש כל חפציה וכלי ביתה.



## שעות אחרונות / גסיסה ומוות

בחברה המסורתית נוצרו מנהגים הקשורים למוות ולאבלות – חלקם עתיקים וחלקם חדשים יותר, תוצר של עיצובם מחדש של טקסים שונים מאז המאה הי"ח, בעיקר בהשפעת הקבלה. סדרת המנהגים והטקסים הקשורים במוות החלה בעת גסיסת החולה ונמשכה במנהגי הקבורה הירושלמיים.

על פי רוב נותרו החולים והגוססים בכיתם, במיטתם, ושם נפטרו, בנוכחות בני המשפחה, בוגרים וילדים. ובכלל, ילדים לא הורחקו מן המוות, ונקראו ליטול חלק במסע הלוויה ואחר כך בקריאת תהלים לנשמת הנפטר.

אנשים ונשים השתדלו לומר וידוי ו"שמע ישראל". בקרב דוברי הלדינו מקובל היה לומר את נוסח "המודעה", הכולל את עיקרי האמונה. תמיד נמצא בקרבת מקום מי שיכול היה להקריא לגוסס את הנוסח, והלה חזר אחריו.

לאחר הפטירה עצמו את עיני הנפטר, הניחו את הגופה על קרקע החדר, והדליקו נרות למראשותיה. נהוג היה שלא להשאיר את הגופה בלא שמירה, וגם לשפוך מים גלויים שנמצאו בבית בעת הפטירה. הודעה נמסרה לאחד מאנשי החברה קדישא, וזו דאגה לשגר אנשים שיכינו את הגופה. הרוחצים או המטהרים – גברים לטהרת גברים, ונשים לטהרת גויות של נשים – הגיעו למקומו של הנפטר ועשו את המוטל עליהם. הגוף נרחץ והולבש בתכריכים – שלעיתים הוכנו שנים מראש, או אף בטלית. מאחר שבירושלים לא הלינו את המת, התבצעה הקבורה שעות ספורות לאחר הפטירה, אלא אם הייתה מניעה כלשהי. בתקופה העות'מאנית המאוחרת היה צורך במעין רישיון קבורה, והקהילה היא ששילמה לאנשי הקאדי סכום כלשהו עבור כל גופה, כפי שהראו יעקב יהושע ומאיר בניהו.

אברהם חיים השתמש בתעודות ערביות ועבריות כדי ללמד כיצד כוללות הקהל הספרדי היא שרכשה או חכרה את שטחי הקרקע עבור הקברים, וכי פרט לדמי החכירה הקבועים עבור בתי הקברות ("בית החיים"), שילמה בקביעות גם דמי חסות עבור המעבר הבטוח כביכול בשטח הר הזיתים. סכומים אלה מומנו למעשה על ידי מסי הקבורה הגבוהים יחסית שנדרשו משפחות הנפטרים בעלי היכולת לשלם, ומן העיזבונות של נפטרים ללא יורשים בעיר, שאותם ירשה הקהילה זה דורי דורות.

שני בתי קברות יהודיים פעלו בירושלים עד סוף השלטון העות'מאני: המרכזי והחשוב נמצא על הר הזיתים, והאחר – הקרוי סמבוסקי – נמצא במורדות הר ציון, סמוך לבית הקברות של הקראים, ובו נקברו בעיקר עניי ירושלים (דורות הרצוג, סמבוסקי). בני משפחות מבוססות השתדלו להיקבר בחלקות קבורה משפחתיות, ובני כל עדה נקברו בחלקות ייעודיות. לבני משפחת פרנס היה מונפול על חפירת החלקות

ועל הקבורה בעיר, והם החזיקו בפנקסים שבהם תועדו הקבורות בפרוטרוט. פנקסים אלה מהווים מקור היסטורי חשוב לתולדות הקהילה בשלהי התקופה העות'מאנית. בתי קברות חדשים עבור תושבי ירושלים נוסדו מאוחר יחסית, בסנהדריה (1948) ובהר המנוחות (1951).

## לוויה

ברגע שהגופה הייתה מוכנה לקבורה, סדרי אירוע סוכמו ובני המשפחה היו מאורגנים, ניתן היה להתחיל במסע הלוויה. נשים לא הצטרפו למסע הלוויה, ובירושלים מנעו גם מן הילדים ללכת אחר מיטת אביהם, מטעמים קבליים.

בפרק שכותרתו "כְּתָפִים וקברנים" מתאר יעקב יהושע בספרו "ילדות בירושלים הישנה" את הלוויה כפי שחווה אותה כילד. אין זה מפליא כי הוא מייחד מקום רב לחלקם של הילדים בטקס – ההמתנה להבאת האלונקה לנשיאת הנפטר העטוף בתכריכיו, הצפייה ברוחצים שסיימו מלאכתם ויצאו מן החצר, שפרכת המים לרחוב, הוצאת המת על הידיים ועל גבי אותה אלונקה מיוחדת – שאצל הספרדים הייתה עשויה מוטות עץ מחוכרים בווי ברזל, ואצל האשכנזים מעשה מקלעת חבלים. בירושלים לא קברו בארון, ועם ההגעה לקבר הורדה הגופה פנימה.

הרב חיים חזקיה מדיני מציין נוהג זה כנוהג הראוי: "והנכון בעיני הוא מנהג עיר קדשינו ירושלים תוב"ב שאין נותנים את המת בארון כלל אף כשמוליכין אותו לבית הקברות, אלא נושאים אותו בין שתי מוטות ומסוֹרְגִים בהם חבלים לְשׁוֹם [!] את המת ואין נותנים אותו בארון כלל...".

ילדים – לרוב כאלה שתמורת סכום קטן זומנו מתלמוד התורה – ענו אמן על הקדישים, ואמרו עם שאר הקהל את מזמור תהלים צ"א "יושב בסתר עליון" שוב ושוב. לא אחת נתבקשו הילדים לומר פרקי תהלים. על נשים הוסיפו מזמור תהלים "אשת חיל מי ימצא". הקברנים קיבלו את שכרם מהקהילה ובהמשך מן החברה קדישא.

כל עוד היה היישוב מרוכז בעיר העתיקה יצא מסע הלוויה משער ציון – וכנראה בשלב מאוחר יותר, בשלהי המאה הי"ט – גם משער שכם ומשער יפו – וממנו פנו אל בית הקברות שבו נמצאה החלקה המיועדת.

אנשי מעלה – נכבדים וחכמים – זכו לקהל רב של מלווים. כרוז שסבב בעיר הכריז שביתת מלאכה, וחנויות ובתי הקפה בבעלות יהודים נסגרו על מנת לכבד את הנפטר. רבים השתתפו לפחות בחלקו הראשון של מסע הלוויה, עד לשערי חומת ירושלים, והאזינו להספרים שנשאו חכמי הקהילה בתחנונות ידועות. במוותם, כמו בחייהם, התנהלו לוויית העניים בחיפזון יחסי ובנוכחות של בני משפחה, עמיתים

ושכנים. הספד קצר נישא בידי חכם מדרג זוטר. אלמנות עריריות זקנות ("מְדַרְיָאס"), שהסתייעו בחייהן בחכם זוטר, שדאג להן תמורת הבטחה לרשת את רכושן, הוספדו על ידו וזכו ל"כבוד אחרון".

בורלא מתייחס באחד מסיפוריו לאותם חכמים המספקים שירותים שונים לנשים הבודדות, ומוסיף "ואחר פטירתה הריהו כבן לאמו – לקדיש, ללימוד משניות לנשמתה ולכל צרכי הנפטרת בעולם האמת... ואולם זקנות שאין ידן מגעת לקנות להן 'פאָרְיִנְג' מסתדרות עם הכולל: הן מוסרות לו בחייהן כל אשר להן בכסף ובשוה כסף ומקבלות קצבה חרשית עד יומן האחרון. ואולם מכאן ואילך אין לכולל כל חובה עליהן..." (יהודה בורלא, ערבית, בקובץ "נשים", תל אביב תשי"ח, עמ' 8-297). במקום אחר הוא מזכיר בנימה צינית את החכם הניגש לבית הנפטר ולומר שם כרבע שעה ומקבל "שכר ביצים".

## קבורה

מחוץ לחומות התנהל מסע הלוויה במהירות יחסית, למעט עצירות לצורך הספדים. לא אחת ערבים הטרידו את המשתתפים או פגעו בהם פיזית, למרות ששולמו לנכבדי הסביבה 'דמי חסות' קבועים שנועדו למנוע זאת.

כשהגיעו המלווים לקבר החפור, הונחה הגופה על הקרקע וגברים אחדים ערכו הקפות סביב הקבר. מנהג נוסף שמקורו בקבלה היה השלכת מטבעות כסף וזהב זעירים כדי לרצות את "ילדיו" של נפטר זכר, ילדים שלא באו לעולם, וכך כביכול קיבלו את חלקם בנכסיו. פגיעתם האפשרית של אותם שדים או מזיקים היא שהייתה עילה למניעת כניסת ילדי הנפטר לבית הקברות.

רק בעלי יכולת הזמינו מצבה עשויה אבן ועליה כתובת. חריתת הכתובת עלתה לא מעט, ולכן ניתן למצוא מצבות קטנות ופשוטות ועליהן רק שם הנקבר/ת ולעיתים גם שנת הפטירה. מצבות שעליהן משפטים ארוכים בנוגע לנקבר, לייחוסו ולמעשיו בצירוף תארים ומליצות היו נחלת מעטים יחסית. נהוג היה להשתדל לסיים את הכנת המצבה עד לשבעה או עד לחודש. חלק מן המצבות תועדו בספרו של ר' אשר לייב בריסק "חלקת מחוקק", ונוסחי מצבות של רבנים ספרדים הובאו על ידי משה דוד גאון בספרו "יהודי המזרח בארץ-ישראל". הפרויקט של עיר דוד, המתנהל בשנים האחרונות בהר הזיתים, חושף מצבות רבות ותוצריו מוגשים במרשתת.

מסע לוויה וקבורה של אחד מחכמי ירושלים הזקנים באמצע המאה הי"ט תואר על ידי עד ראייה – לודוויג אוגוסט פרנקל, בספרו "ירושלימה". התיאור אוריינטליסטי במובהק, אך אם נסנן את עמדותיו האישיות נוכל לחוש את האווירה במקום:

"רחוב בית האבל מלא המוני אנשים מן הקצה אל הקצה ורק אחרי עמל ויגיעה התפרצתי עדי הגיעי לחצר הבית, אשר שם אשת המת ובתו קודרות מאבל לארץ ישבו וכעשרים נשים מסביב למו. פלגה עטופות לבן, ומדי פעם בפעם אחרי חרישן מעט, הרימו קול יליל וצוחה בהכותן על לבן, על מצחן ועל לחיין. בחדר מושכב המת, לבוש לבן, על הקרקע, ו[ל]מראשותיו ולמרגלותיו אבוקת דונג בוערת... מסביב ישבו אנשים רבים לארץ בשמעם את מדברות הסופד... וכדִלֵּף טורד הטרידוהו מדי פעם בפעם בקול בכיתם. אחרי כן קמו לרחוץ את המת..."

"פה נשמע קול הקריאה ממשרת העדה: 'בטול מלאכה! למען הפריע את העם מפנות אל כל משלח ידם, כי נפל היום שר וגדול בישראל, וכהרף עין סָגְרוּ כל אהלי המסחר, ובעצם העת הזאת הרימו בבית קול קִנְנַת [!] יליל וצוחת מרר עצומה. המת, עטוף ביריעה שונת הצבעים, הובא עד לפני פתח השער, פה עמדו אנשים וכידם שתי מוטות, המחוברות בקרסי ברזל, עדי נדמתה המטה כתבניתה לסולם בשלבי ברזל. עליה הניחו את המת, ואת המטה הניחו על הקרקע. ואחרי פרוש הסופד את הטלית על פני המת, הרים גם פה את קולו, לספר ולהשמיע בשער בת רבים את מהלל המת, וכל העם בכו אחריו.

"אחרי כלות הסופד השני את מדברו, הרימו האנשים את המטה, וכל ההמון נסע באין מערכת וסדרים מאחריהם. הנושאים [=נושאי האלונקה] אשר החליפו כפעם בפעם עם ההמון המתפרצים אל המטה, שוררו את המזמור 'יושב בסתר עליון', ומעל הגג התנשא הפעם קול זעקת תמרור, המחודת את אזני שומעיו, עדי תצילנה מפלצות וְקָעֵתָהּ. ואשא עיני וארא תמונות נשים, עטופות לבן, מקוננות, הפורשות כפיהן מול השמים... בהגיענו לבית הכנסת הגדול [=בית הכנסת הקרוי כיום רבן יוחנן זכאי] עמדו הנושאים וגם פה הניחו את המטה, עדי כלות הסופד השלישי את מדברותיו. ואחרי כן עברנו בשער ציון וגם שם הרבו לספר בתהלת המת, ופה שבו רבים מהמלוים העירה. ונרד מההר התלול לעמק יהושפט.

"בהגיענו לקבר אבשלום העמידו עוד את המטה, ומסביב לה ישבנו כלנו לארץ, לשמוע את ההספד החמישי... בהטביעם את המת לעמקי הקבר אמרנו את יסודי האמונה" (ל"א פרנקל, ירושלימה, בתרגום מנדל שטרן, וינה תר"כ, מהד' צילום, עמ' 237-238).

## שבעה, חודש ושנה

שיבת השבעה הייתה מלווה על פי רוב בתפילות בציבור בבית הנפטר (במידת האפשר כמובן), בעריכת "לימוד" ובהשכבה לנשמת הנפטר או הנפטרת מדי יום. הזמנת חכמים

לצורך הלימוד עלתה כמובן ממון, וניתן לזהות מתאם בין מעמד כלכלי וחברתי לבין ההשקעה בטקסים הללו – במקרה זה במספר החכמים שהוזמנו ללמוד ובדרגתם, בשעות הלימוד (לעיתים גם במהלך הלילה כולו), ובאיכות הכיבוד והסעודות שהוגשו ללומדים במשך כל השבעה. הגשת כיבוד נבעה גם מן הרצון לזכות את נפש הנפטר בכמה שיותר ברכות.

כאשר הנפטר היה מן האליטה – באו נכבדים ותלמידי חכמים רבים לנחם את האבלים. אותם "לימודים" כללו בעיקר קריאה במקרא, בזוהר ותהלים. בשבתות קראו ילדי תלמוד התורה את ספר תהלים כולו. נר זיכרון דלק בבית האבלים ולעיתים גם בבית הכנסת במהלך השבעה, ולעיתים גם מעבר לזה – שנה וחודש.

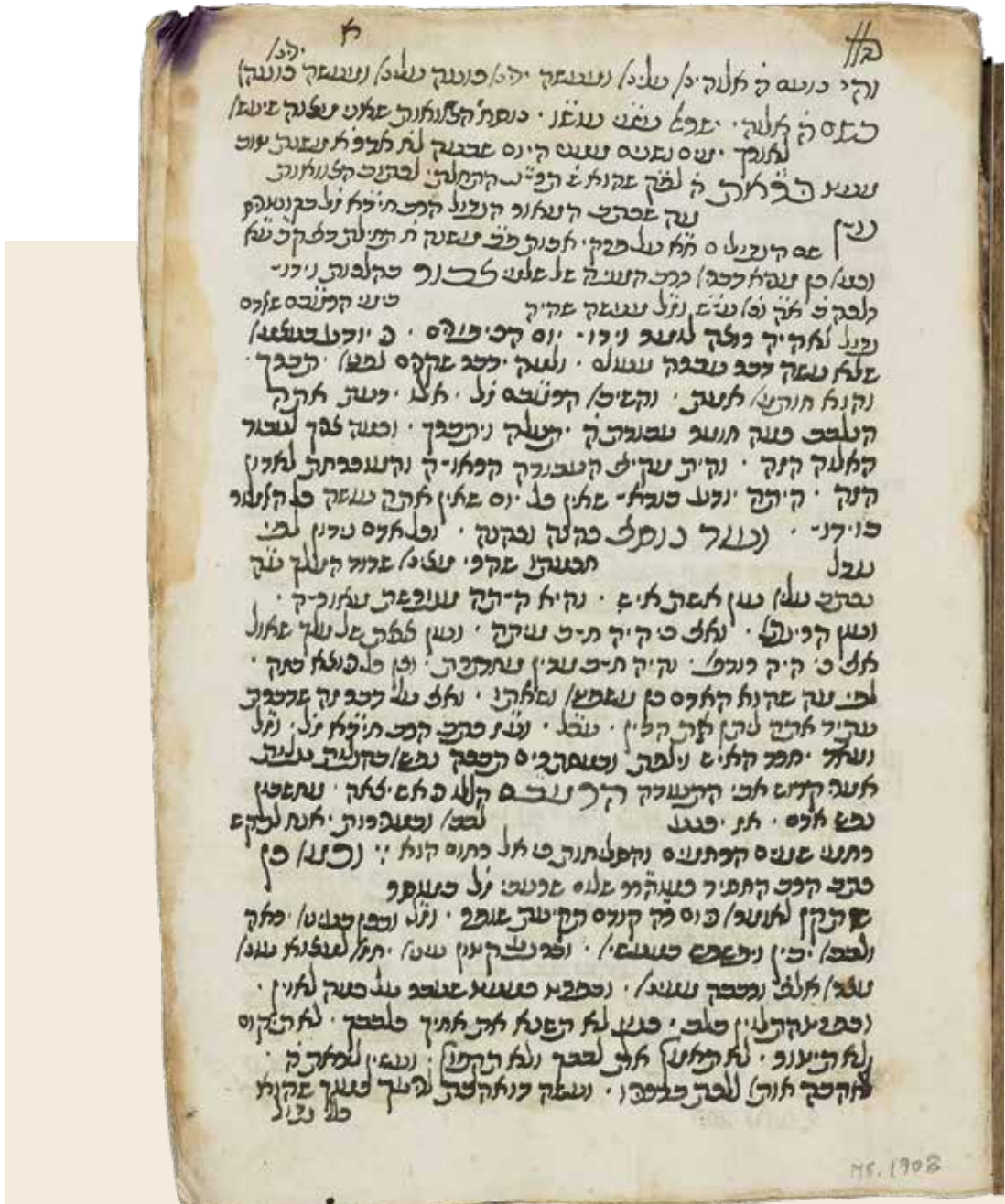
טקסי אזכרה נערכו במלאת שבוע, חודש ושנה לפטירה. מכאן ואילך נערכה אזכרה מדי שנה ביום השנה עצמו, ה"יארצייט", כפי שכונה גם על ידי דוברי הדינו לפחות מאז המאה הי"ח. ביום זה הדליקו נר לנשמת הנפטר, אמרו קדיש, וגברים השתדלו לעלות לתורה (ביום היארצייט או בשבת הסמוכה לו), וכמובן עלו לקבר.

אין זה מיותר לציין כי נשים יהודיות במזרח המוסלמי נהגו לעלות בתכיפות לקברי יקיריהן, ולא המתינו ליום השנה. היה זה סוג של בילוי נשי, בחברת נשים אחרות, והזדמנות לצאת מן הדוחק והלחץ בין חומות העיר.

### צוואות תלמידי חכמים ספרדים ירושלמים

לידינו הגיעו כתריסר צוואות של תלמידי חכמים שנפטרו בירושלים במהלך התקופה העות'מאנית. המוקדמת שבהן היא ככל הנראה צוואת הרב יוסף מולכו, שעלה מסלוניקי לירושלים בזקנתו ונפטר בה בשנת 1768. רובן שרדו בכתבי יד ומיעוטן נדפסו, בעיקר בעשור האחרון. עיון בצוואות הללו מראה כי יחידי סגולה, בעיקר תלמידי חכמים, ביקשו בקשות שונות שנבעו מחששות (לטומאה מסוג זה או אחר, לרוחות רעות ומיני מזיקים), אמונות (מה עשוי להועיל לנשמת הנפטר, ובלשונם: "לעשות נחת רוח לנפשי", "נחת רוח עושים לי...") וגם רוח הזמן.

לקבלה, שבמאה הי"ח השפיעה על עיצובן של פרקטיקות שונות בעולם היהודי כולו, נודע מקום חשוב גם בעיצובם של כמה מנהגים שנזכרו באותן צוואות. יתרה מכך, בירושלים פעלה מאז שנת 1737 ישיבת המקובלים "בית אל", אשר לחכמיה היו הנהגות חסידות קבלית מיוחדות, שחלקן נגעו לשעת המיתה, והללו השפיעו על עיצוב המנהגים של האליטה התורנית בעיר. בקשותיהם של המצווים בנוגע לגסיסה, ללוויה, לקבורה ולאבלות אופייניות כנראה לחוג רחב יחסית של תלמידי חכמים מן הדרג הראשון והשני בירושלים וגם בחברון.



צוואת הרב דוד אברהם קארייו ירושלים תרי"ג (1853)  
באדיבות ספריית הרב פרופ' מאיר בניהו ז"ל  
Will of Rabbi Joseph Joshua Kariyo, Jerusalem 1883  
Courtesy of the Library of Rabbi Professor Meir Benayahu z"l



רוב החכמים שייזכרו להלן אינם נמנים עם הפוסקים ומחברי הספרים הנודעים כיום, ומכתיבתם עולה לא אחת גם מצב כלכלי דחוק יחסית. מצאי הצוואות רומז להתנהלות האופיינית לחכמים שחיו בירושלים – בין כאלה שנולדו וחיו בה כל ימיהם, בין כאלה שעלו אליה בזקנתם, אך בלא מחקר רחב יותר זהו רושם בלבד.

עיון בצוואות החכמים מורה כי הבקשות חוזרות בדרך כלל, ועניינן דומה – עשיית מעשי כפרה סמליים בגופת הנפטר, חלוקת צדקה לעילוי נשמתו, הקפדות שונות במעמד הקבורה, ולימוד לעילוי ולתיקון נשמתם. להלן אפרט בעניינים אלה, על סמך סעיפים שהובאו בצוואות ששרדו, ובהתאם לסדר ההתרחשות שלהם. קשה שלא לחוש בעניין הכמעט אובססיבי בכל שלבי הטיפול בגופה, מראשית הגסיסה ועד לקבורה. הנוטה למות מבקש לעצב את שעת מותו בהתאם לערכיו ואמונותיו, והפירוט בצוואה מחייב את היורשים למלא את בקשותיו.

הקריאה על יד מיטת הגוסס כללה וידוי, שמע ישראל, ויש מי שביקש גם את שיר השירים. הרב משה חיים מיוחס, המכונה מחני"ם, מבקש גם לקרוא את נוסח "המודעה" ("לה מודעה"), שהיה פופולרי ביותר בקרב נשים וגברים דוברי הלדינו. אחדים ביקשו להקפיד על ניקיון גופם, ועל כך שאיברייהם לא יתגלו במהלך הגסיסה. חשוב היה להם שבנוכחותם ימצאו רק גברים, רצוי כאלה שטבלו באותו יום, ולמנוע נוכחות אישה – אם כדי למנוע מצב של כניסת אישה נידה לחדר, ואם כדי להימנע ממעמד רגשני מדי. בכיות הנשים וקנינותיהן נזכרות לא אחת כדבר שיש להימנע ממנו. הרב מולכו ביקש להניח על גופו את ספריו הנדפסים, והרב עייאש ביקש להניח לצד גופו קמעות מיוחדים.

כמעט כל החכמים שצוואותיהם שרדו ביקשו לערוך טקס סמלי של ארבע מיתות בית דין בגופה, לאחר הנחתה על הקרקע. חלקם מפרטים כיצד, ואחרים לא – משמע הנוהל היה ברור וידוע לכל הנוגעים בדבר כבר באמצע המאה הי"ט. יש מהם שביקשו לייחד ייחודים ולומר לפני כל מעשה – "שעל ידי סקילה זו יכופר ל... על כל מה שעשה בחייו איזה עניינים ונתחייב סקילה...". סקילה נעשתה באמצעות הנחת אבן או השלכת אבן על הגופה; שריפה על ידי טפטוף שעווה לוחטת עליה; הרג בהפלת הגופה על הקרקע מגובה מועט; וחנק התבצע בכריכה של צעיף סביב הצוואר. כך כיפרו על עבירות שאולי עברו ושדינן מיתת בית דין. הרב מולכו אף ביקש לשפוך על גופתו הרחוצה והמטוהרת כמות מים, כדי שתיחשב לו כעין טבילה לכפרת נפשו. בקשה מקובלת הייתה להציב שומרים מצדי הגופה או סביבה.

עניין מהותי נוסף היה פדיון נפש בסכום שקבע המצווה, וחלוקת צדקה בסכומים סמליים – שלעיתים הוכנו מראש למטרה זו – במהלך הלוויה: "לפני המיטה" כמה מן הכותבים מבקשים לוודא כי המקבלים יהיו עניים ראויים, תלמידי חכמים ויראי

שמיים. כך למשל בצוואת הרב דוד אברהם קארי"ו: "... תמצא בכיס זה כיס קטן ובתוכה פרוטות של כסף שהוא רחמים דהיינו כ"ח ניירות והם כנגד שמי דוד עולה י"ד אברהם במספר קטון עולה י"ד ס"ה [=סך הכל] כ"ח. ובכל נייר ונייר יש כ"ו פרוטות כנגד שם הוי"ה ב"ה וב"ש [=ברוך הוא וברוך שמו] יחלקם אחד מהמורשים לפני המיטה לעניים על סדר הזה. דהיינו יקח נייר אחד ויפתח הנייר וימנה עשרה פרוטות ויאמר לשם יחוד וכו' הרי עשרה פרוטות אלו אני נותן לצדקה לעניים והם כנגד יו"ד של שמו הגדול הוי"ה ב"ה וב"ש ותכף יתנם לעני אחד ירא שמים.

"עוד ימנה חמשה פרוטות ויאמר הרי חמשה פרוטות אלו כנגד ה' ראשונה של שמו הגדול שם הוי"ה ב"ה וב"ש ויתנם לעני אחר. עוד ימנה ואו [=6] פרוטות ויאמר ואו פרוטות אלו הרי הם כנגד ואו של שמו הגדול הוי"ה ב"ה וב"ש ויתנם לעני אחר. עוד ימנה ה' פרוטות ויאמר חמשה פרוטות אלו הם כנגד ה' אחרונה של שמו הגדול הוי"ה ב"ה וב"ש ליחד שם י"ה [=י' ה'] בו"ה [=כו' ה'] ביחודא שלים ותכף יתנם לעני אחר. וכן יעשה על הסדר עד תשלום הניירות שהם כ"ח. ויחלקם לעניים מיראי אלהים וסר מרע. ולא יהיו [העניים] עמי ארצות...". ניתן להיווכח בהנהגה זו בשיא שכלולה בצוואת הרב חיים חזקיה מדיני, שנכתבה בהדרגה מאז שנות השמונים ועד סמוך לפטירתו בשנת 1904.

על כוחו של הרגל ועל עוצמת הטקסים הללו מעידה העובדה שעוד באמצע המאה העשרים, בעולם אחר לגמרי מבחינות רבות, עדיין מנסח הרב הירושלמי אברהם עזריאל בשנת 1944 צוואה המכילה את כל הרכיבים של הצוואות של הרבנים הספרדים בדורות קודמים.

מסע הלוויה הופסק פעמים אחדות לצורך הספדים בנקודות שנקבעו מראש. היו שביקשו להגביל את מספר המספדים, ויש מי שאף ציין בצוואתו את זהות המספדים ואת סדר ההספדים. החשש היה שבשמיים ידונו את הנפטרים לחומרה אם יתוארו בתארים תורניים מופלגים מרוממים, ואולי גם מידה של ענווה וצניעות, כנה או מוחצנת, הביאו אנשים לאסור שימוש בתוארי כבוד בהספדים ובהשכבות, כמו גם בנוסח המצבה שצומצם לניסוח מינימליסטי. הרב אברהם יהושע יהודה, שעלה מאיזמיר, ביקש "שהתואר שיתארו בהשכבה יהיה באופן זה: שם נפש השם הטוב החכם הכולל המדוכא ביסורין כה"ר יאושע אברהם יאודה. ויאמינו לי שכל המוסף על זה גורם לי צער לעולם הבא, כי הכל הבל, ודי בזה".

הרב יעקב משה עייאש פירט עוד יותר: "... כשיעשו לי השכבה זו יאמר החזן 'רודף צדקה וחסד בש"ט [=בשם טוב] מן עולם', והריני גוזר בגזרת התורה שלא יוסיפו על זה התואר כלל ועיקר, ועל דבר זה אצוה שלא לאמר תואר בהספדים. ועל מצבת קבורתי יהיה נכתב דווקא 'מצבת קבורת החכם יעקב משה עייאש. נ"ע"'. לגבי נוסח

המצבה ראו גם צוואות הרב משה יוסף מרדכי מיוחס, הרב רחמים שאלתיאל ניניו – המתייחס גם למיקום הקבר, וכן בצוואת הרב חיים חזקיה מדיני מחברון, שהתייחס גם לפרטים טכניים של עשיית המצבה והכתובת שעליה.

הנפטרים ביקשו לצאת מן העולם ללא חובות כספיים וללא הקפדות. כך למשל מבקש הרב משה יוסף מרדכי מיוחס כי "אחר השבעה יפשפשו בפנקסי מה שאני חייב וישתדלו לפרוע תיכף, ואם יבוא אדם לתבוע עד ששים חתיכות יפרעוהו בלי עדים ושטר, אחר שיקבל חומרא, ואם ניכר שהוא ירא שמים יאמינוהו גם בלי זה".

הם ביקשו מחילה הרדית – המספיד הכריז כי הנפטר מבקש סליחה ממי שפגעו בו בדרך כלשהי, וכי הוא מוחל לאלה שחטאו כלפיהם. כך למשל בצוואת הרב רחמים שאלתיאל ניניו, המצווה "הספדן יבקש מחילה בעדי מכל ישראל מה' ומישראל מחילת שמים מחילת בריות מחילה בעוה"ז [=בעולם הזה] ובעוה"ב [=ובעולם הבא], בין בדררא דממונא בין בדררא דכבוד אני שואל מה' ומישראל אנשים ונשים וטף. ואם הם ח"ו [=חס וחלילה] עשו לי איזה הקפדה או הקנטה כבר מחלתי להם מחיל'לה] שרירה וקיימת".

בצוואות אחדות אנו מוצאים הקפדה על ניקיון הדרך מחומת העיר (לרוב משער ציון) ועד לחלקת הקבר. מאחר שהמלווים צעדו כשהם קוראים פסוקים, צריך היה לדאוג לניקיון הסביבה מזהמה ומריח רע. היה מי שהורה לשלוח אנשים לנקות את הדרך, או לכסות את המפגעים הללו באדמה.

כעת הגיעו המלווים עם הנפטר למקום הקבר שנחפר בזריזות. בודדים נתנו דעתם גם על חפירת הקבר עצמו, כנראה משום מעשים שהיו, וביקשו הקפדה יתרה על עומקו ועל חוזק דופןותיו (כך אצל הרב רחמים שאלתיאל ניניו; הרב אברהם יהושע יהודה, והרב דוד אברהם קאריי). היה מי שביקש שבשלב זה יבצעו עוד אקט שיש בו כפרת עוונות – גרירת האלונקה שעליה הגופה על האדמה למרחק של צעדים אחדים, סמוך לקבר. יעקב יהושע מספר בזיכרונותיו על ירושלים בראשית המאה העשרים כי "לפעמים ציוו רבנים 'לגרור' את מיטותיהם מספר אמות על פני הקרקע כדי למעט צער חיבוט הקבר (הבית והרחוב בירושלים הישנה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 14).

סביב הקבר נערכו הקפות, אותו מנהג קבלי שעליו כתב בהרחבה מאיר בניהו בספרו מעמדות ומושבות. המצווים חששו מנוכחות מזיקים. ניסיונות להרחיקם התמקדו בפרק שהחל מיד עם הפטירה, וביתר שאת במעמד הקבורה. חשש מיוחד נגע לאותם "חיצוניים", שנוצרו כביכול מזרעו של הגבר. וכאמור, פיסות של מטבעות כסף וזהב או אסימונים הושלכו בקרבת הקבר, כדי לפייס את הצאצאים המתקבצים סביב הנפטר.

הרב רחמים שאלתיאל ניניו ביקש לשלוט גם בהתנהגותם של הקברנים, אנשי החברה קדישא, שלא אחת שתו משקאות אלכוהוליים והתלווצצו בעת מלאכתם: "אזהרה לכל החברה הק' [דושה] שלא יקפידו זל"ז [=זה לזה] בעשין'ת המצוה אלא אדרבא יעשו המצוה באהבה רבה ובאחדות גמור וביראת ה' ובהכנעה גמורה וגדול שכר העוסקים במצות באחדות גמור וביראת ה' כי דוחים כמה גזירות קשות ויזהרו משחוק וקלות בהיותם עסוקים במצות כמ"ש [=כמו שכתב] דהמ"ע [ע"ה] =דוד המלך עליו השלום עבדו את ה' בשמחה וגילו ברעדה ומשום הכי הא ודאי צריכים לעסוק במצות ביראת ה' על פניהם ובהכנעה. ומה' יבא שכרם כפול ומכופל...".

השבעה החלה מיד לאחר סיום טקס הקבורה וחזרת האבלים לביתם. כעת בא תור הלימודים, אותן קריאות טקסיות בטקסטים קנוניים, שנועדו להועיל לעילוי נשמת הנפטרים. המצווים מתייחסים בהרחבה לנושא הלימוד, ומפרטים גם ביחס לטקסי זיכרון במלאת שבוע, חודש ושנה לפטירה, שבהם יקראו בין השאר השכבות שאת נוסחן הכתיבו וקטעים מתוך ספרים שחיברו.

הוראות רבות מאוד עוסקות בפרוטרוט בסדרי הלימוד בימי השבעה – מספר הלומדים, זהותם ולעיתים גם דרישה לזימון אנשים חדשים לאותם לימודים. בנוסף קבעו את שכרם של הלומדים הנדרשים לחזור ולקרוא טקסטים מסוימים – לרוב לפי שעות (2-3 גרוש לשעה). הם הזהירו את הלומדים לעשות מלאכתם אמונה, לקרוא את החיבורים ברצף ולבטא את המילים בשפתיים, ואסרו להפסיק בשיחת חולין.

לצד הנחיות טכניות, באו כמובן גם הנחיות בנוגע לתוכן. הרפרטואר כלל מקרא, ובפרט תהלים, משניות, זוהר ואדרות. כולם נקראו על הסדר, כלומר ברציפות מתחילתם, ורצוי עד סופם, בתוך ימי השבעה. ראו למשל ר' יוסף יהושע קאריי. פרקי תהלים נקראו בשעות היום, ופרקי משנה וזוהר – בלילה. רבים ביקשו כי לפני כל לימוד יתכוונו החכמים לשם הנפטר, ויאמרו כי לימוד זה נערך לעילוי נשמת פלוני בן פלונית.

העשייה הזו למען מנוחת נפשם, והלימודים בפרט, הייתה חשובה להם במידה כזו שיש רמזים לכך שאנשים חסכו שנים רבות כדי לממן זאת, ויש שציוו למכור בעת הצורך גם את בגדיהם ואת ספריהם, ולממן כך את הוצאות הלימוד ושאר ההוצאות הכרוכות בקבורה.

בין המצווים נמצאו כאלה שביקשו שהלימודים הללו יתקיימו לא רק בבית, אלא במקביל גם סמוך לקבר. ביחס לאותם לימודים הבקשות נגעו בעיקר לא רק לתוכן, אלא גם לצורה – אנו מוצאים בעיקר בקשות לקריאה איטית, רצופה, שלא יהיה הפסק דיבור, ושהקוראים ישתדלו להשלים את קריאת הספרים מראש ועד סוף.

במה שמצוי כעת לפנינו יש מעט מאוד התייחסויות לבני המשפחה ולטיפול ברכוש. פה ושם עולה התייחסות לבני משפחה, בעיקר בנים, שאינם הולכים בדרך אבותיהם וזנחו את אורח החיים המסורתי, ואזכור זה משועבד להסבר בנוגע ללימוד. כך למשל הרב מרדכי חיים מיוחס, המבקש בצוואתו בשנת 1860 שבניו ילמדו "לעשות נחת רוח לנר"ן [משום] שציערו אותי בחיים", או הרב דוד אברהם קאריי, המבקש שהממונים על קיום הצוואה יקפידו על קיומה ויעשו לו תיקון לעולם הבא, משום שבנו לא יוכל לעשות זאת. הלה "פירש מן התורה מכל וכל" ומשום כך אף באו עליו ייסורים רבים, בהם עוני ומיתת בנו. בהמשך הוא פונה אליו ישירות: "כי על כן בני ידידי בהיותי חי על האדמה כמה צער צערתי לי איך ולאבינו שבשמים ולא רציתי להפציר בכך שלא להכשילך בעוון כיבוד אב ואם..." ומבקש ממנו ללמוד תמורת תשלום לעילוי נשמתו, ולקבל עליו כמה וכמה הנהגות בשנת האבל. דברי מוסר נדירים ביותר.

משה יוסף מרדכי מיוחס (נפטר 1805) התייחס לעניין זה ונתן הוראות קצרות לבניו: "בני יקראו בכל יום ח"י פרקים בכל יום לתיקון נשמתו ויהגו בתורה בכל חכם, ויזהרו בכבוד אמם. במקומי בבית הכנסת ישב בני חכם רפאל. ואני גוזר שלא יצערו אותי בקבר באיזה איסור, או כעס וקטטה ח"ו ויקיימו בעצמם כל המעביר ע"מ [=על מידותיו] וכו'".

עוד עניין שבא בדרך אגב בצוואות הוא הרישומים האישיים – אנשים ניהלו פנקסים ובהם רשמו תנועות כספיות, ניהלו חשבונות של כספי צדקה והלוואות לנזקקים, עדות למעורבותם בניהול חיי הקהילה. יש התייחסויות אחדות לנושא מימון טקסי הקבורה, חלוקת כספי הצדקה הסמליים – בעיקר בעת הלוויה, ותשלום ללומדים.

צדקות נוספות נתנו רק בעלי היכולת. הללו ציוו לקופות ולמוסדות, כגון התמחוי ומשגב לדרך. כך למשל צוואת ר' יוסף יהושע קאריי (נפטר בשנת 1883), שהורה לתת לתמחוי מאה גרוש בשבת של השבעה ומאה גרוש נוספים בשבת של החודש, תוך התניה "שיהיה ניכר לעניים שהוסיפו הוספה", כלומר שהעניים ירגישו שהתפריט שופר במימונו. למשגב לדרך הורה לתת מאה בשבעה ומאה בחודש. הרב מדיני, ה"שדי חמד", שנפטר בשנת 1904, הוריש לבית החולים משגב לדרך סכום כסף וגם את ספרייתו.

מילים אחדות על ספרים, בקבוצה שחבריה עסקו כל העת בקריאה וכתובה בסוגות תורניות מגוונות: אחדים ביקשו להשתמש בספריהם הנדפסים כמליצי יושר וביקשו להזכירם בהשכבה ועל גבי המצבה כמחברי ספר פלוני, או ספרים מסוימים. היה גם מי שרצה שיקראו בספרו כדי שיהיו שפתותיו דובבות בקבר. כאמור, הרב מולכו ביקש שיניחו על גופתו את ספריו הנדפסים.

בסך הכל ההתייחסות לספרים מעטה ממה שאולי ניתן היה לצפות בחוג תלמידי החכמים. התייחסות מסוג אחר היא אגב חלוקת הרכוש – הורשת הספרים לצאצאים, נתינתם במתנה תוך בקשה שילמדו בהם בתאריך הפטירה לזכר הנפטר, או הענקתם לשיבה או למוסד אחר, תוך מודעות לאפשרות שהללו יימכרו למימון הפעילות השוטפת. על כמה מן הספריות הללו ועל גורלן המר כתבתי כבר במקום אחר.

בודדים ביקשו לדאוג להדפסת ספרם או ספריהם. כך למשל הרב יהודה פאפו, בנו של ה"פלא יועץ", המתייחס גם למספר העותקים שיידפסו; וכך גם במקרה של הרב מדיני, המבקש להשלים את הדפסת ספרו "שדי חמד" תוך ציון מקור המימון לכך. הרב מדיני הקדיש בצוואתו מקום רב לטיפול בספרייתו. הוא הסביר כיצד נוצרה, הורה להחזיר ספרים לבעליהם, לחלק ספרים שונים בין ישיבות בירושלים, ואת כל השאר הקדיש לבית החולים משגב לדרך. חכם אחר חשש מגניבות, שככל הנראה היו שכיחות, והורה להרחיק את המנחמים מן החדר ולמנוע הוצאת ספרים מספרייתו בכל תואנה שתעלה.

קשה להפריז במקומה של הקבלה כגורם המרכזי בעיצוב טקסים אלה במחצית השנייה של המאה הי"ט – השפעתה הייתה בולטת במיוחד בטיפול בגופה ובלימודים. ברי כי לחוג מקובלי ישיבת "בית אל" וחבורת "אהבת שלום" נודעה השפעה על האליטה הרבנית כולה, וזו גם הסיבה לייחודן של הצוואות הספרדיות-הירושלמיות.

בין הפרטים הראויים לציון בהקשר זה: הדרישה לייחודי כוונות לפני עשיית מעשים שונים (צדקה, השכבה, לימוד) למנוחת ולעילוי נפש הנפטר; בבקשה שעשרה גברים מעל גיל מסוים, ואף כאלה שטבלו במקווה באותו יום, יטפלו בטהרת הגופה ובקבורתה (ראו למשל צוואת הרב יעקב משה עייאש), ושעשרה, או שבעה או למצער – שלושה תלמידי חכמים ילמדו-יקראו לעילוי נשמת הנפטר; בשימוש בערכים הגימטריים של שמות האל, של "רחמים", או של אותיות השם הפרטי, לקביעת סכומי כסף שיינתנו לצדקה; וכמובן בצורת הלימוד – הקריאה המכנית כמעט, הרצופה של מקרא, משניות, ובעיקר זוהר, תיקוני זוהר ואידרות. הבקשה לקרוא תהלים ביום וטקסטים אחרים (משניות, זוהר) בלילה שורשה גם כן בקבלה. האמונה בכוח הקריאה ובשינון של טקסטים מקודשים אופיינית לעולם התורני הספרדי במזרח, וקשורה גם היא קשר הדוק בהתפשטות הקבלה. הכותבים מזכירים לא אחת את שלישיית המושגים – נפש, רוח, נשמה (נר"ן), שגם הם מעולמה של הקבלה.

צוואות החכמים מירושלים מספקות אפוא מידע חשוב שאינו מיוצג ממקורות אחרים. הן פותחות צוהר לעולמה של האליטה הרבנית וערכיה, מרמזות למקומה החשוב של הקבלה בחייהם, ולהשפעה של הנהגות 'בית-אל' על עיצוב טקסי המיתה, וחושפות טפח מאורחות החיים בירושלים במאה הי"ט – בפרק הקשור למוות ולאבלות.



נספחים:

\*הסכמה בעניין חברת הקבורה, ירושלים 1810.<sup>2</sup>

"זאת לפנים בישראל מנהג קדמון מחכמי ורבני וגאוני עול'ם] זה"ה אשר היו מימי קדם בעה"ק ירושלם תו'בב"א] ראו לתקן וליסד ארבעה משמרות נקראים חברת גומלי חסדים עם המתים ללוות את המת בין איש בין אשה לרבות נושאי המטה וחילופיהן מפתח הבית עד הקבר כדי לפטור את העם מחיוב קבורת ולוית' המת, זו היא סיבה לתקן ארבעה משמרות הללו וכל משמרת ומשמרת הנז' [הנזכרת] איש אחד עומד לראש ולמשגיח להנהיג החברה הנז' כראוי איש איש על משמרתו היו לארבעה ראשים, ויהיה סגולה אשר מבני ישראל המה נתלוו להיות המצוה הנז' כל משמרת ומשמרת אנשים ידועים, ומאז היה המנהג כל יחיד ויחיד מהחברות הנז' מי שיכול לילך ללוות את המת בעצמו כשיבא הסדר שלו אז היה הולך ומקים המצוה בו, ואם אינו יכול לילך כדי להסתופף במצוה הנז' היה נותן בכל חודש וחודש או בכל שנה ושנה מה שידבנו לכו ליד מע'לת] הראש ומהמעות לוקח הראש...

לקים מצות שילוח המת בפעם ההיא ויש מהיחידים שבבוא סדרו היה נותן תכף ומיד מה שצריך לשלוח אחר במקומו, והן היום כי הן בעווןן מפני רוב הצרות שעברו לתפ"ץ [=לא תקום פעמיים צרה] נתרשלו החברות הנז' במצוה הנז', והן היום נתעוררו היחידים יראי ה' וחושבי שמו לחדש ולחזק את החברות הנז' כמאז וכמו קדם, ובכן באנו על החתום כל אחד ואחד בידו יחתום את אשר ידבנו לכו לתת ביד מע'לת] הגבאים העומדים על הפקודים עם ראשי החברות הי"ו כל אחד ואחד מידי שנה בשנה כרצונו הטוב לתת בכל פעם ופעם שיעלה בגורלו ללכת עם המטה לא פחות מחמישה מאידים [=מטבע כסף קטן] והכל יהיה מקובץ ביד מע'לת] הגבאים של החברה והמה יעשו את הטוב בהכנסה והוצאת החברה הנז' כנראה בעיניהם ואינש לא ימחא בדינו, וזאת תהיה למשמרת ביד מע'לת] הגבאים של החברה הראשונה הידועה, וחפץ ה' בידם יצלח ובימינו תושע יאודה וישראל ישכון לבטח ובא לציון גואל, והייתה לבא"ר שהרשות נתונה ביד מע'לת] הגבאים בסדר והנהגת ההוצאה הצריכה בחברה הנז' על פיהם יתנהג הכל דוקא, ולדבר אמר"ץ [=אמת וצדק] ח"ש [=חתמנו שמותינו] פעה"ק ירוש'לם] ת"ו בחדש זיו מש'נת] זאת שסי'מנה] לפ"ק זה השע"ר לה' צדיקים יבואו בו ושלום. שלמה יצחק בכה"ר בנימן מיוחס. הצעיר נסים יעקב הכהן חר... משה בכר דוד. יאודה יצחק..."

(עשר או אחת עשרה חתימות)

2 העתקה על פי מיכל פרנס, משפחת פרנס, נספח 21, עמ' 8-9:



צוואת הרב יוסף יהושע קארייו, ירושלים תרמ"ג (1883)

באדיבות ספריית הרב פרופ' מאיר בניהו ז"ל

Will of Rabbi Joseph Joshua Kariyo, Jerusalem 1883

Courtesy of the Library of Rabbi Professor Meir Benayahu z"l



- ב. שניה החברים ה"י [=השם ישמרם] ובכללם שני תלמידי חכמים ה"י שיעשו לי ארבע מיתות בית דין והעיקר הוא שבכל דבר שיעשו שיאמרו כדברים האלה תחילת כל סקילה יה"ר [=יהי רצון] מלפניך ה' אלדינו ואלדי אבותינו שע"י [=שעל ידי] סקילה זו יכופר למרדכי חיים ן' איסטריליה ה"י כל מה שעשה בחי'ו איזה ענינים ונתחן'יב סקילה יתכפר לו עכשיו בסקילה זו שאנו עושין לו ויתכפרו לו כל עוונותיו וכמו כן בשריפה ובהרג ובחנק ולא ישנו כלל.
- ג. שלושית בו בפרק יעשו פדיון נפש לעילוי נשמתו וילמדו בבית עשרה ת"ח [=תלמידי חכמים] התהלים כל אחד שלוש'שים מזמורים והיו כמנין כפ"ר [בגמטריא כפר=300] והיה שחרם שלוש'שים גרוש.
- ד. רביעית קודם כל לימוד ולימוד יאמרו כדברים האלה לעילוי נשמת פ'לוני [בן] פ'לונית] והמקום ב"ה [=ברוך הוא] ירחם על נפש פלונית העלובה המכיר ערכו והי"ת [=והשם יתברך] יצילהו מכל רע ומדינה של גהינם ותהא נפשו צרורה בצרור החיים תחת כפות רגלי הצדיקים הנהנים מזיו השכינה כ"ר.
- ה. חמישית שבכל יום מהשבעה ילכו לקברי עשרה תלמידי חכמים וילמדו שם תהלים כנז' למעלה והשני אדרות מחולקות והפרס שלהם יהיה ארבעים גרו'ש] צאג [=נקיים, טובים, שלמים] ומאלו] העשרה יהיו בני ה"י וחתני ור"ן (?) בבלי ור' רחמים ענתיבי ובנו ור' טראגאן ה"י והשאר מאנין תברין [=ארמית, כלים שבורים, כלומר אנשים ללא גאוה].
- ו. 5 ע"ב] ששית שבכל יום מהשבעה יבואו הת"ח הנזכרים למעלה בפירוש וישבו בבית שש שעות בכל יום ללמוד זוהר תהלים ומשניות ויהיה מנת חלקם בכל יום ה' גרוש'יש] בלתי מגרעת וגם אלו החכמים הנז"ל יאכלו שם הז' ימים בחצות היום לא פחות משני תבשילין וילמדו בשולחן איזה שיעור ולא יתבין'ישו משום נברא כי זה חפצי ורצוני ונחת רוח לנפשי ורוחי ונשמת. ז. שביעית שביום שבת קדש של השבעה אין לי חפץ במה שבאים בני אדם עם תרנגולת וכיוצא כי אם דוקא אלו הת"ח הנז"ל יסעדו בבית בבקר ובערב.
- ח. שמינית שבשבעה בכל שבוע ושבעה של שנה ראשונה [לפטירת] יבואו בבית ב' ת"ח מהנז"ל וילמדו בכל השנה זוהר כולו וכל המשניות והפרס שלהם] ארבע גרוש'יש] לכל אחד ואחד.
- ט. תשיעית אני מצוה לבני שילמדו בכל יום איזה שיעור זוהר כמו שני דפים לעשות נחת רוח לנר"ן [=לנפש, רוח ונשמה] שציערו אותי בחיים עכ"פ [=על כל פנים] לאחר אורך יו"ש [=ימים ושנים, כל' אחר פטירתו] ודאי שיעשו לי



הלוויה יהודית בהר הזיתים, ראשית המאה ה'20'

אוסף מטסון, המושבה האמריקאית, ספריית הקונגרס. 05281

A Jewish funeral on the Mount of Olives, Early 20th century

G.Eric and Edith Matson Photograph Collection, Library of Congress prints 05281

### \*צוואת הרב מרדכי חיים בן הרב יוסף מיוחס, <sup>3</sup>ירושלים 1859

היום ששה לחו'ארש] כסליו ש'נת] כת"ר שהוא חודש אשר נולדתי שאני נולדתי בכ"ו כסליו תקס"ו וה' יאריך ימינו בטוב ושנותינו בנעימים לעבוד עבודת השי"ת [=השם יתברך] בקדושה ובטהרה תמיד כל ימי חי'ינו ואם בגבורות שמו'ונים שנה כ"ר [=כן יהי רצון].

אתחיל לכתוב קצת צוואות הנוגעים אל הנפש ואח"כ אכתוב דברי העוה"ז [=העולם הזה] הצריכים לאשתי ולבניי ה' ישמריהם [!] ביראת שמים כ"ר [=כן יהי רצון].

א. ראשונה קודם המיתה יקראו האנשים המודעה וק"ש [=וקריאת שמע] ו[וידודי אות באות תיבה בתיבה ברתת וזיע וחלחלה.

3 כ"י בניהו, ירושלים, א 196 (סרט 44670 בביס"ל), ספר זרעה דיוסף, עמ' 5-8: צוואת הרב מרדכי חיים בן יוסף מיוחס (המכונה גם מחני"ם), ירושלים, תר"ך. נפטר לפני 1871 (גאון, יהודי המזרח, עמ' 400; בן-יעקב, עמ' 232). הצוואה נדפסה כעת במלואה ובשינויים זעירים ע"י הרב שלום הלל, צוואות חכמי ישראל, קובץ מן הגנוזים ד (תשע"ה), עמ' קטו-קיו.

נחת רוח ונוצח (כלומר: נוסח) ההשכבה כבר כתובה למעלה בנומירו ד'.  
1200 כל ההוצאה הכתובה למעלה הצריכה אלף ושני מאות

0120 קבר

0200 תכריכין

0052 הוצאה

0155 אבן יקרה [=כלומר: מצבה]

1727 ס"ה [=סך הכל]. כל ההוצאה הנז"ל היא מונחת בכיס אדומה ג'יטארי  
[=אריג מדוגם].

י. למודעי אני צריך כי שטר חוב שלקחתי מחדש מחתני ה"י של שני אלפים  
וחמש מאות גרושים וגם עוד שטר מהכולל בשעבוד עלמין מסך שני אלפים  
וחמש מאות גרו'שים] כל החמשה אלפים

יא. 6] ע"ב] הנז"ל זכיתי אותם לבני משה ה"י (י)ע"י הרב הנשיא ואב"ד [=ואב  
בית דין] ה"י כמוהר"ם [=כבוד מורנו הרב ר' משה?] ארוואץ ה"י כדי שלא  
יתקנאו הבנים זה מזה וכבר נתתי לבני יוסף ה"י ארבע אלפים וחמש מאות  
מזהב ומעות בעין וגם מלבושים ופוגו די באניו] [=צרור ובו מגבות ושאר  
חפצים הנחוצים בבית המרחץ] וקאמה [=מיטה] והוצאות חופה נגד זה עשיתי  
זה המעט למשה ה"י.

יב. שנים עשר. לאורך ימים ושנים ארוכים אם תשאר נב"ץ [=נוות ביתי הצדק,  
כל' אשת] אחרי תקח בזה החצר מדור לפי ערכה ולפי כבודה ומה שנשאר  
בחצר תשכור [=כל' תשכיר] אותם לצורך מזונותיה ואין להבנים רשות בהם  
כי אם [כל' אך] אם חפצה ורצונה לישב עמהם] הרשות בידה. גם יש לי  
בבאנקה [=בבנק] של הרב נ' פלא [פאפון] חמשת אלפים גרו'שים] הם כל ימי  
חייה הפירות לה לעצמה כמו שהייתי עושה אני ואחר פטירתה הבנים ה"י אין  
בהם שליטה כי בשעה שנתנו לי אלו החמשה אלפים אדעתא רידי וראשתי  
לפירות ואחר אורך יו"ש [=ימים ושנים] יתנו אותם במקום בטוח כל ימי  
עולם והפירות יהיו דוקא לחיטי דפסחא ואל ישנו.

יג. שלשה עשר. אחר זה המורשה שיהיה] ימכור כל יתרון אשר לי בבית ברשות  
אשתי ויתנו אותם במקום בטוח ויאכלו הבנים ה"י בין ממעות הנשארים בין  
ממה שימכרו וגם הליסטאס [=רשימות, כלומר: הזכאות למענקים קבועים  
על פי רשימות של כוללות הספרדים] חלקי ארבע ואת היותרת וגם הקדש  
מר אבי ז"ל וגם חלק הקדש מאחי שקניתי מסימן טוב ה"י יתחלקו ב[ו]ניהם  
האחים ביראת שמים על פניהם <נוסף: חוץ משני ליסטאס שכבר מכרתים  
לבתי היקרה פריסאדה ואין להם רשות לשנות > כל זה כתבתי והנני גוזר

בכח התורה הניתנת] ע"י מרע"ה [=משה רבנו עליו השלום] ע"ה [!] ובכח  
מי שאמר והיה העולם שלא יוכלו לשנות ואם עובר על דברי הרי זה בגזרת  
נח"ש ושומע לי ישכון בטח כ"ד [=כה דברי] ע"ז מחני"ם [=מרדכי חיים  
מיוחס] ס"ט [=סיפיה טב].

[7 ע"ב]... חוץ משום ליסטאס שכבר מכרתים לבתי היקרה פריסאדה ואין  
להם רשות לשנות.

המורשים יהיו נב"ץ [=נוות ביתי צדק, כינוי כבוד לאשת המצווה] בתחילה  
והרב כמוהר"ק ה"י וחתני חר"ב ה"י כאדם העושה בשלו ואת היותרת כל  
זה הוא בכח תורתנו הקדושה והתמימה ובכח כל חכמי ישראל שאין להם  
כח לשנות כ"ד [=כה דברי] נא"ה [=נאום הגבר] מוכן לעבוד עבודת יוצרי.  
[חתמה] מרדכי חיים בכ"ר יוסף מיוחס ס"ט.

## לעיון נוסף

אברהם חיים, גאולת חלקות הר-הזיתים על פי תעודות ערביות של בית המשפט השרעי מן  
המאה השבע-עשרה, פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית (אמנון כהן  
עורך), ירושלים תשל"ט, עמ' 233-270.

מאיר בניהו, עוד למיסי הקבורה בירושלים, ירושלים א,א (תש"ח), עמ' מז-מט.

מאיר בניהו, ספר זכרון לרב יצחק נסים, כרך ו: מעמדות ומושבות, ירושלים תשמ"ה.

יעקב יהושע, כתפים וקברנים, בתוך: הבית והרחוב בירושלים הישנה, ירושלים תשכ"ו,  
עמ' 132-143.

יהושע בן חנניה [=יעקב יהושע], מסים וחבלי-קבורה בירושלים, ירושלים א,א (תש"ח),  
עמ' מג-מו.

מיכל פרנס, משפחת פרנס – ראי לחיי הספרדים בירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים  
תשמ"ב.

ירון בן-נאה, צוואות היהודים באימפריה העות'מאנית במאות הט"ז-הי"ט, ירושלים  
תשפ"ב.

שמעון שטרן (תרגם והדיר), טיטוס טובלר, תרומה לטופוגרפיה הרפואית של ירושלים,  
בר אילן/ חיפה תשס"ה.

נירית שלו כליפא, אילת ליבר (עורכות) [קטלוג תערוכה] ירושלים: גיליון רפואי, דברי  
ימי העיר בראי הרפואה והאמונה, מוזיאון מגדל דוד/יצחק יד בן-צבי, ירושלים תשע"ה.



# להיות זקן בירושלים

To Be Old in Jerusalem







"ויאספו פרוטות מבני ירושלים ויקנו יורה וכלים אחרים וישכרו בית לבשל תה חינם לעניי ירושלים. בעיר הקודש במקום יוקר המים והפחמים תחשב צדקה זו לפיקוח נפש ממש לכמה מאות עניים המשיבים נפשם בחמים ובשרותם בהם את פיתם החרבה".

(אליהו האניג, בית מושב זקנים בעיר הקודש ירושלים, תרנ"א. עמ' 45).

"And they collected 'pennies' from the people of Jerusalem, and they purchased a (cooking) kettle and other tools, and they rented a building to brew tea free for the poor of Jerusalem." In the Holy City in that place the high cost of the water and of the coals was considered "tzedakah" (charity), as this was for saving lives ("pikuach nefesh") truly for several hundred poor who could restore their souls with a warm drink in which to dip their dry morsel of bread."

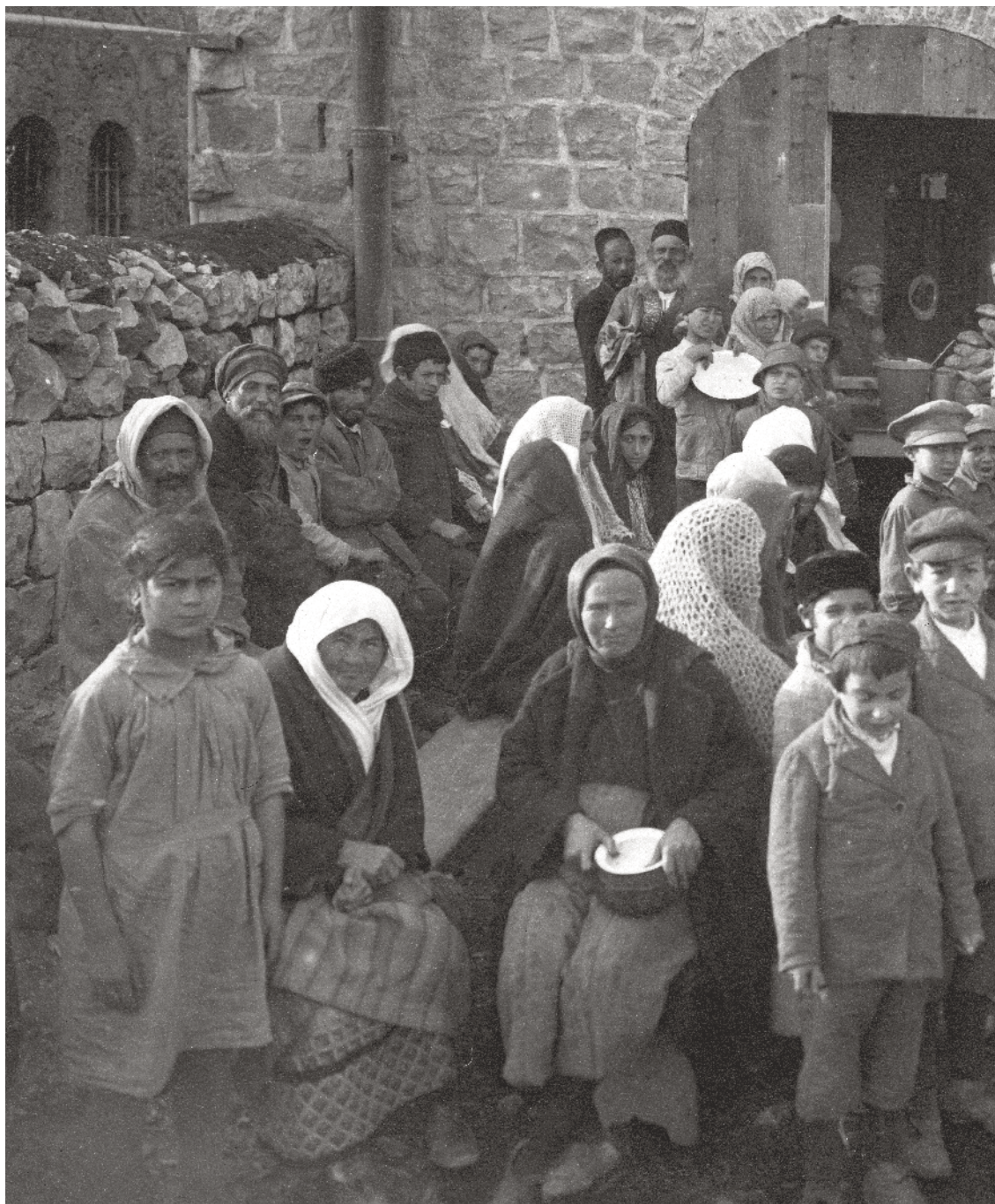
(Eliyahu Hannig, Home for the Aged in the Holy City of Jerusalem, 5651, p. 45.)

עניים וקשישים ממתנינים ליד בית התמחוי של נתן שטראוס בעיר העתיקה בירושלים, 1921  
באדיבות ארכיון הגוינט

Poor and elderly men and women wait outside the Nathan Strauss Soup Kitchen in the Old City of Jerusalem, 1921

Courtesy of American Jewish Joint Distribution Committee Archives





ממתנים בתור למזון מחוץ לבית התמחוי דרייפוס, ירושלים, 1921  
 באדיבות ארכיון הגויט  
 Waiting for food outside the Dreyfus soup kitchen. Jerusalem, 1921  
 Courtesy of American Jewish Joint Distribution Committee Archives





קשישים ממתנינים מחוץ למשרד הסיוע, ירושלים פברואר 1921  
באדיבות ארכיון הגוינט

Elderly clients wait outside the Jerusalem Relief Office Jerusalem, February, 1921

Courtesy of American Jewish Joint Distribution Committee Archives

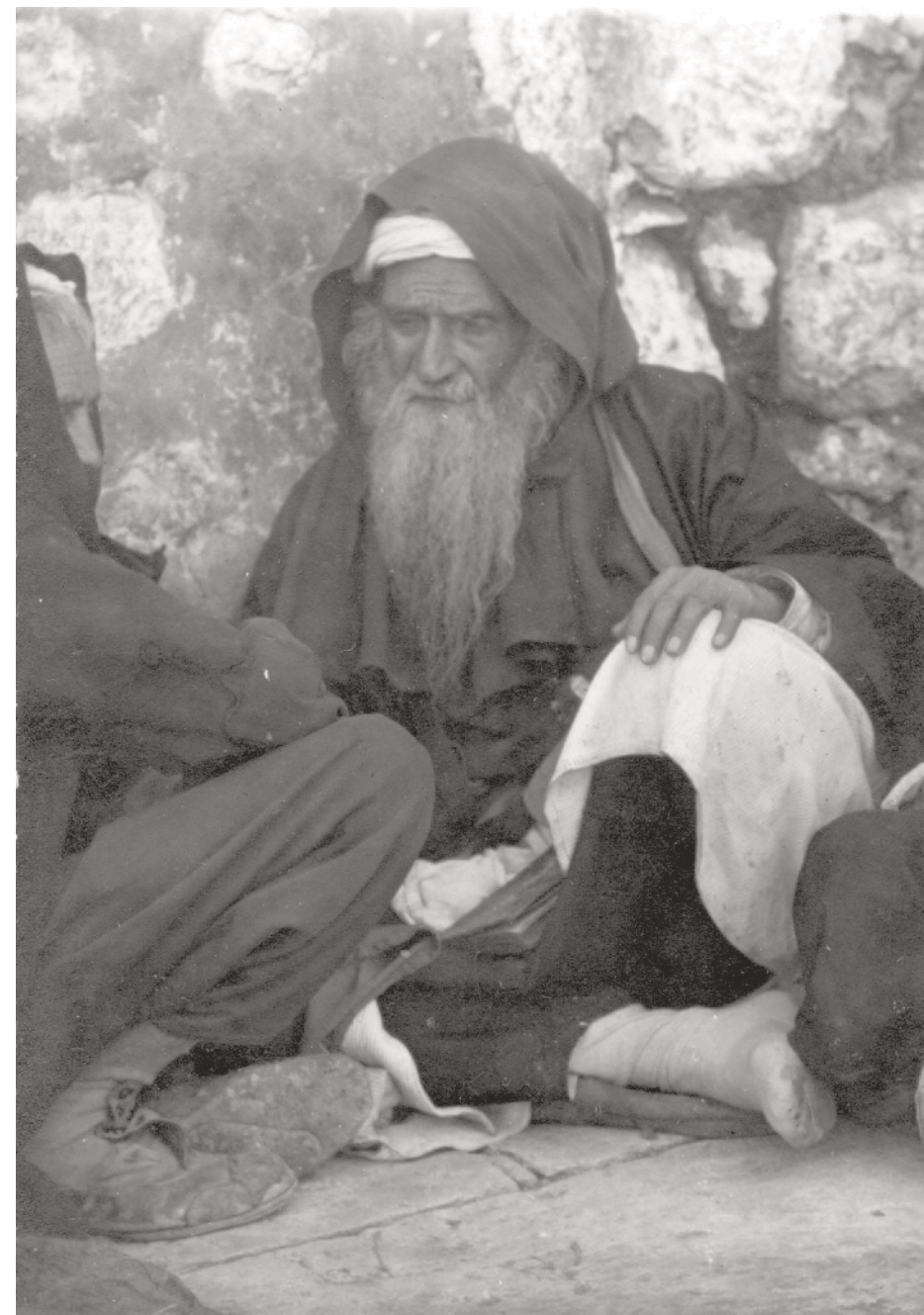




גלויה של קבצנים יהודיים זקנים בכותל המערבי בירושלים. הצילום נעשה על ידי הצלם רודולף להנרט ושווק ע"י הצלם ושותפו ארנסט לנדרוק. אברהם שושן כתב על הקבצנים בספרו "ירושלים עירי": "קבצן מקצועי, נייד, עם קורטוב של עליצות... הקבצן הזה יודע על מועדי החתונות, הבריתות, פדיון הבן וכיוצא בזה ורחמנא ליצלן על על לוויית. בימים נבחרים בערבי ראש חודש, בחודש ניסן ובחודש אלול הוא מופיע ברחבת "כותל המערבי, בהר הזיתים ובקבר רחל, לפי לוח זמן משלו". (ירושלים עירי, הוצאת שושנים 1981, עמ' 175).

Postcard of elderly Jewish beggars at the Western Wall in Jerusalem. Photo taken by photographer Rudolf Lennert, marketed by the photographer and his partner Ernst Landruck. Abraham Shushan wrote about the beggars in his book My Jerusalem: "A professional, itinerant beggar, with a touch of cheerfulness... This beggar knows about the dates of weddings, circumcisions, Pidyon Haben (redemption of the son) and the like ... as well as funerals. On select days on eves of Rosh Chodesh, in Nissan and Elul, he appears on the "Western Wall, Mount of Olive and Rachel's Tomb plazas, according to his own schedule." (Jerusalem My City, Shoshanim Publishing 1981, p. 175 (Hebrew)).

Postcard of Jewish beggars at the Western Wall in Jerusalem. Photo taken by photographer Rudolf Lennert, marketed by the photographer and his partner Ernst Landruck. Abraham Shushan wrote about the beggars in his book My Jerusalem: "A professional, itinerant beggar, with a touch of cheerfulness... This beggar knows about the dates of weddings, circumcisions, Pidyon Haben (redemption of the son) and the like ... as well as funerals. On select days on eves of Rosh Chodesh, in Nissan and Elul, he appears on the "Western Wall, Mount of Olive and Rachel's Tomb plazas, according to his own schedule." (Jerusalem My City, Shoshanim Publishing 1981, p. 175 (Hebrew)).



קשיש יהודי מוגרבי בירושלים העתיקה, תקופת המנדט  
 אלבום רוטי ודב קנטרוביץ, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי  
 A Mugarbi Jewish elder in th Old City of Jerusalem, Mandate period.  
 Ruti & Dov Kanterovich Album, Shoshana & Asher Ha'Levy Photo archives, Yad Itzhak Ben Zvi





**חגיגת בית הלפרין**

בשנת 1901 הועבר מושב הזקנים המאוחד למבנה מרווח יותר מחוץ לחומות העיר העתיקה (סמוך לכניסה לעיר). המבנה החדש כלל בית מדרש אשכנזי וספרדי. בתצלום משנת 1932 יושבים ליד שולחן הכבוד הרבנים הראשיים הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב יעקב מאיר. מאחורי הרב יעקב מאיר, עמד הקוואס המשרת אותו בלבושו המסורתי אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

In the photograph is a celebration in Beit Halperin: a rest home for elderly Ashkenazic scholars and rabbis.

In 1901 the United Home for the Elderly moved to a more spacious structure outside the walls of the Old City (near the entrance to the city). The new building included an Ashkenazic and a Sefardic Beit Midrash. In the photograph from 1932, seated around the table of honor are the Chief Rabbis, Rabbi Abraham Isaac HaCohen Kook and Rabbi Yaakov Meir. Behind Rabbi Yaakov Meir, stood the 'kawass' [Arabic] an armed constable or government servant or courier who served him, wearing his traditional garb

Old Yishuv Court Museum Collection



**דיירי מושב זקנים וזקנות הספרדי, ראשית המאה ה-20**

מושב זקנים וזקנות הספרדי הוקם ברחוב יפו 204-208 מול בית החולים שערי צדק הישן. "ביום שישי ח' אדר תרס"ז (1907) חגגה ירושלים את חג ירייה אבן הפינה ליסוד בנין בית הזקנים לעדת הספרדים. החגיגה הייתה במעמד רבים ונכבדים מבני עמנו, מכל המפלגות והעדות, רבים וסוחרים יראים ומשכילים, ספרדים ואשכנזים, בוכרים ומנהלי בתי חסד שונים... בין הנואמים היה האורח מאנגליה סיר אדוארד שטרן שדיבר בשפה הצרפתית ואמר כי הוא שמח להימצא בירושלים ולקחת חלק בייסוד בית נעלה שכזה אשר נחיצותו מורגשת מאד." ("השקפה", 16.4.1907). סיר אדוארד שטרן תרם חדר במושב הזקנים הספרדי לעילוי נשמת רעייתו. לימים, הוקם על שטח מושב הזקנים הספרדי המלון "ליידי סטרן". בעליו, החליט כמחווה לשמר את שמה של אחת המשפחות שתרמו לבניית מושב זקנים בראשית המאה ה-20.

Residents of a Sephardic Old age Home, early 20th century  
The Sephardic Center for the Elderly was established on 204-208 Jaffa Street in front of the old Shaare Zedek Hospital.

"On Friday, Adar 1907, Jerusalem celebrated the Feast of the Cornerstone for the foundation of the House of the Elders for the Sephardic community. The celebration was attended by many and distinguished members of our people, from all parties and communities, many fearful and educated merchants, Sephardim and Ashkenazim, Bukharans and directors of various charities ... Among the speakers was the guest from England, Sir Edward Stern, who spoke the French language and said that he was happy to be in Jerusalem and to take part in founding such a noble home whose necessity is very much felt. " ("Hashkafa", 16.4.1907)

Sir Edward Stern donated a room in the Sephardic Old age home to the memory of his beloved wife

Later, the "Lady Stern" Hotel was established on the grounds of the Sephardic Old age home. Its owner, decided as a tribute to preserve the name of one of the families who contributed to the construction of an old age home in the early 20th century.





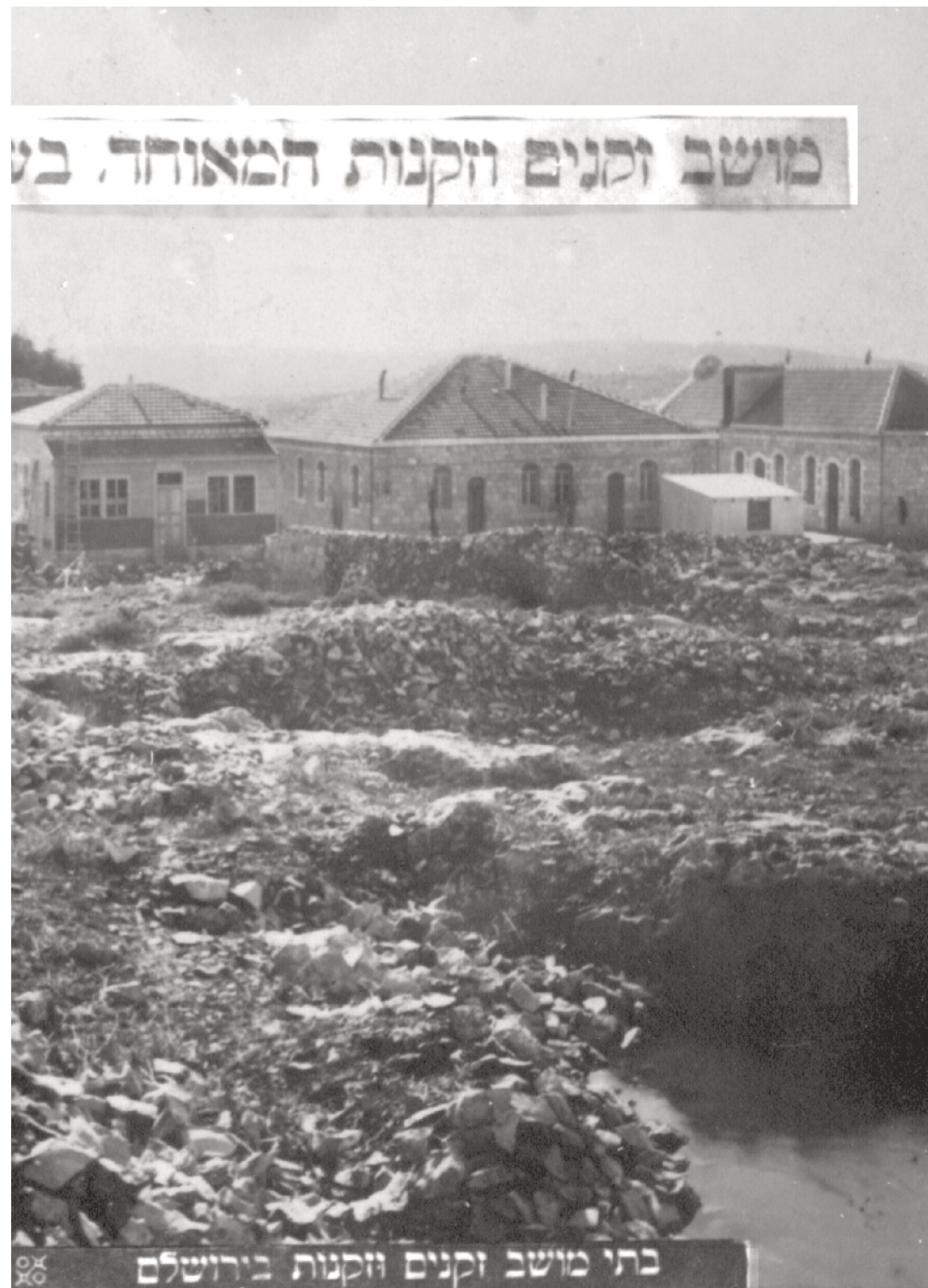
שבירושלם בהתפללם בעד שלום החברים  
מצבת קבורת רחל אמנו זי"ע



שלושה מנינים זקנים מחוסי בית מושב הזקנים  
והנדיבים ושאר אחב"י שבגולה ע"י

דיירי בית מושב זקנים מתפללים בקבר רחל לשלום הנדיבים והתורמים, 1910-1920  
צלם: צדוק בסן, אלבום משפחת איקון, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי  
Moshav Zkenim residents praying for the Welfare of the donors at Rachel's Tomb 1910-1920  
Photographer: Zadok Bassan, Ikan Family album, The Shoshana & Asher Ha'Levy photo archives, Yad Itzhak Ben Zvi



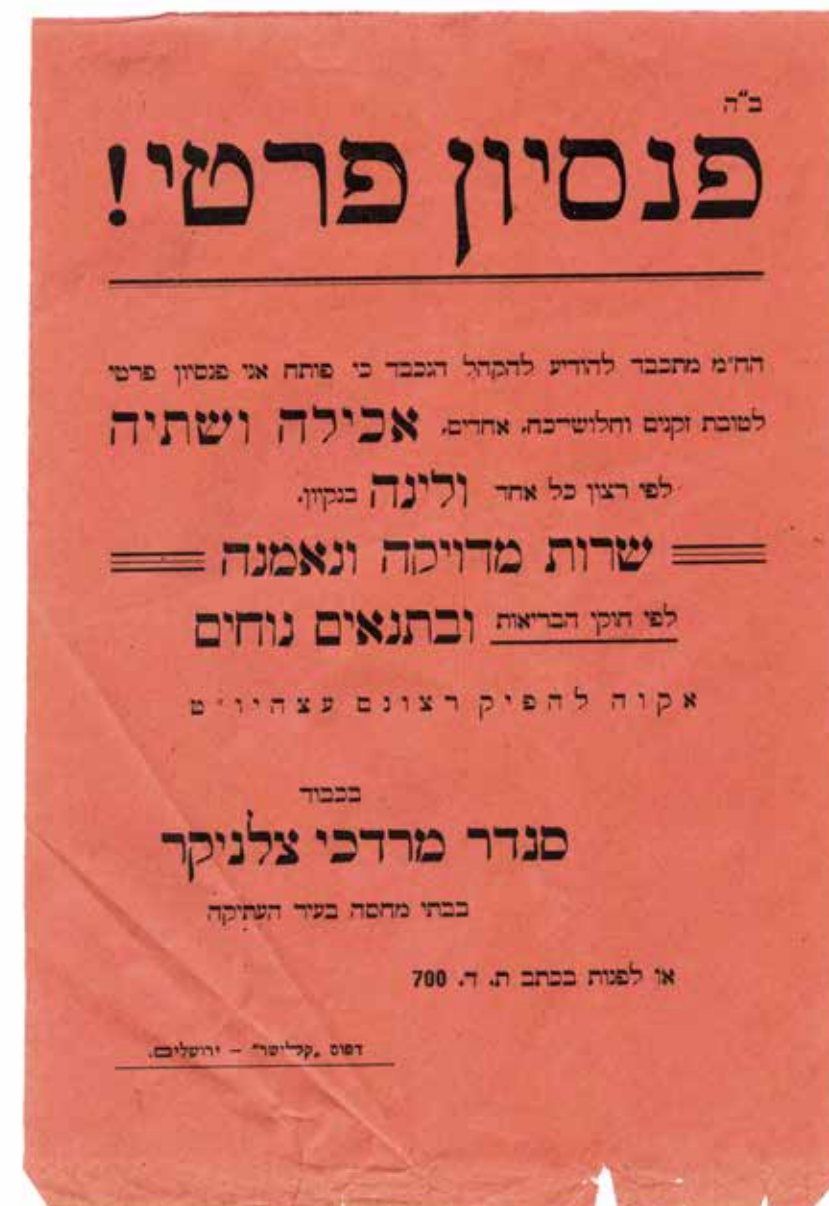


בתי מושב זקנים וזקנות המאוחד בירושלים, 1910-1920  
 אלבום רוטי ודב קנטרוביץ, ארכיון התמונות ע"ש שושנה ואשר הלוי, יד יצחק בן-צבי  
 The buildings of Moshav Zkenim ve'Zkenot Meuhad in Jerusalem, 1910-1920  
 Ruti & Dov Kanterovich album, The Shoshana & Asher Ha'Levy photo archives, Yad Itzhak Ben Zvi





## Means of Supporting the "Home for the Aged"



מודעה בתקופת המנדט שימש בית החולים "ביקור חולים" בעיר העתיקה את הקשישים הסיעודיים. יתכן ועל רקע הדרישה לפתרונות נוספים עבורם-הציע מרדכי צלניקר, תושב הרובע, הצעה זו. אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Notice  
During the Mandate Period, the "Bikur Cholim" Hospital in the Old City served the elderly in need of nursing care. Possibly on the background of the need for additional solutions for them, Mordechai Tzelniker, a resident of the (Jewish) Quarter, suggested this.

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum





"ובראותנו את אחת התמונות המשוות לעינינו צורת אחדים מהזקנים היושבים לפני השולחן אצל ארון הספרים הגדול וספרי לימודם פתוחים לפניהם, והמה יושבים ופניהם מפיקים נוגה שלוות הנפש והמנוחה השאננה, עלה על ליבנו זיכרון הצדיקים היושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה".

(דוד ילין, ירושלים של תמול, כרך א, עמ' 436)

"Upon seeing one of the pictures presenting to our eyes the image of some of the old people sitting at the table near the big bookcase, the open text books in front of them, and they are sitting in front of them and deriving pleasure, peace of mind, and serenity, memories came to mind of the righteous sitting, crowns on their head, and enjoying the splendor of the Shechina (the Indwelling, Divine Presence)."

(David Yellin, Jerusalem of Yesteryear, Vol. 1, p. 436.)

בקשת תרומה עבור מושב זקנים וזקנות המאוחד בירושלים לקראת פורים ופסח, תקופת המנדט אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Donation request for the "Moshav Zkenim ve'Zkenot Meuhad" in Jerusalem for the upcoming Purim & Pessach Holidays. Mandate period.

Old Yishuv Court Museum Collection

**צדקה גדולה**  
 בקצרת ערב יום הכפורים והושענארכא  
 והזכרת נשמות  
 למזבח  
**בית זמנים וזמנות הכללי**  
 בתוכני ירושלים הובניא  
 Festival charity for the  
**Aged Home Beth Sekenim, Jerusalem**

---

**Member Privileges**

**5) Assisting Members No. 1 are :**  
 1) All those, whose charity amounts to dollar 5 yearly or 25 dollar at one time. 2) whose collection amounts to dollar 15 yearly or dollar 75 at one time. Above members are being remembered in the weekly prayers and on Holidays by the old inmates in the Synagogue in the Home, and after a long happy life when time arrives their Yahrzeit is being observed with Kadish etc.

**8) Hon. Members No. 1 are :**  
 All those, whose charity amounts to dollar 25 yearly or dol. 100 at one time. 2) who collect dol. 50 yearly or dol. 200 at one time. Above members obtain a card as Honourable Member, their name being entered in the "Golden Book" of the Home and are being remembered in the weekly prayers and on Holidays. When time arrives after a long happy life—10 old inmates will learn and observe Kadish during the whole first year, also on each Yahrzeit.

Address : Aged Home BETH SEKENIM, P. O. B. 78, Jerusalem.

**מעמבער פרווילעניעם**

**ה) הילפס סטענדינגער גוי 1 זייגען :**  
 1) דער וואס שפענדט 5 דאלאר יאהרליך אדער 25 דאלאר טום איינסמאל. 2) דער וואס אפמאל יאהרליך 15 דאלאר אדער טום איינסמאל 75 דאלאר. זענען סטענדינגער ווערדען ער מאכט אלע שבת און יום טוב און, מי שבת"ק לעבענס לאנג, און נאכהער וועט טען אבהישען דעם יאהרצייט מיט קריש זאגען און, הזכרת"א מאכען.

**ח) עהרענסמייטלידער גוי 1 זייגען :**  
 1) דער זייגער וואס שפענדט 25 דאלאר יאהרליך אדער 100 דאלאר טום אסאל. 2) דער וואס אפמאל 50 דאלאר יאהרליך אדער טום איינסמאל 200 דאלאר, זינען בעקאממען איין עהרענע דילטאט און ווערן ערצייכענט אין גאלדענעם בוך פון דעם אגשטאלט, און נאך ווערן אבליעבן וועלן 10 זקנים אבהישען דעם קעסטן יאהר קריש זאגען און שטייט לערנען און דער יאהרצייט וועט אויך אבגעטען ווערן דורך 10 זקנים טום שטייט, קריש אה"ה.

**בית זמנים וזמנות הכללי בירושלים (א"י-ישראל)**  
**The Aged Home Beth Sekenim, Jerusalem (Eretz Israel)**



הסתכלו לשלום תחובתם. ב, לזכרים לקריש הטהורים ויהי. ג, האק סוקנו תחת. ד, האק סוקנו תחת

**יאהרצייט צייכנונג—YAHREZEIT—LIST.**

To the Managers of the Aged Home Beth Sekenim, Jerusalem  
 I Order herewith to you the **איך סעלדע אהגען דעם יאהרצייט**  
 Yahrzeit-day from my late **טאט פון מיין ועליגע**

the day and year **וועלכע געשטארבען**  
 and I wish from the oldmen in **אונד ווינשען פון דיא הייזע דאס דיא**  
 this Institution to pray. **אלטע וואלמען געבעטע אבשטאמען.**

<p>FRAYERS are made every day for the trustees, members and supporters of this great Institution.</p> <p>PRAYERS FOR SICK PERSONS are promptly executed only by information, on the Kotel-Maaravi etc.</p> <p>ANNIVERSARIES are kept with Prayer and Oil is also lighted the whole mourning year for the peace of the late soul of our late members, donors, and their relatives.</p>	<p>תפלה ויום יום. יעדען טאג ווערן אלע חברים אונד נבאים געבעטעט פון דיא זקנים.</p> <p>תפלה לתולים. פאר חברים ונבאים וועלכע קעלאנגען טען זאל מיין וויא געשען ביים כותל המערבי ובעד סקוטא תקריש.</p> <p>שמירת יאהרצייטן. לאחר אייביט יום פון א נבאי אדער א חבר ווירד קריש געזאגט, שטייט געלענדעט, יאהרצייט געווען, הזכרת נשמות געמאכט, ליום אונזערע תקנות.</p>
---	---

Address : Aged Home BETH SEKENIM P. O. B. 78, Jerusalem.

בקשת תרומה עבור בית זקנים וזמנות הכללי בירושלים לקראת הימים הנוראים. על הבקשה חתומים הרב קוק, הרב יעקב מאיר, ליידי הרברט סמואל, ועוד. ועוד. 1932  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Request for donation for the General Old Age Home in Jerusalem (Beit Zkenim ve'Zkenot Ha'klali) towards the Days of Awe, signed by Rabbi Kook, Rabbi Yaacov Meir, Lady Herbert Samuel & more. 1932.





תיק לתפילין שנשלח לתורם ל"מושב זקנים", ראשית המאה ה־20'  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

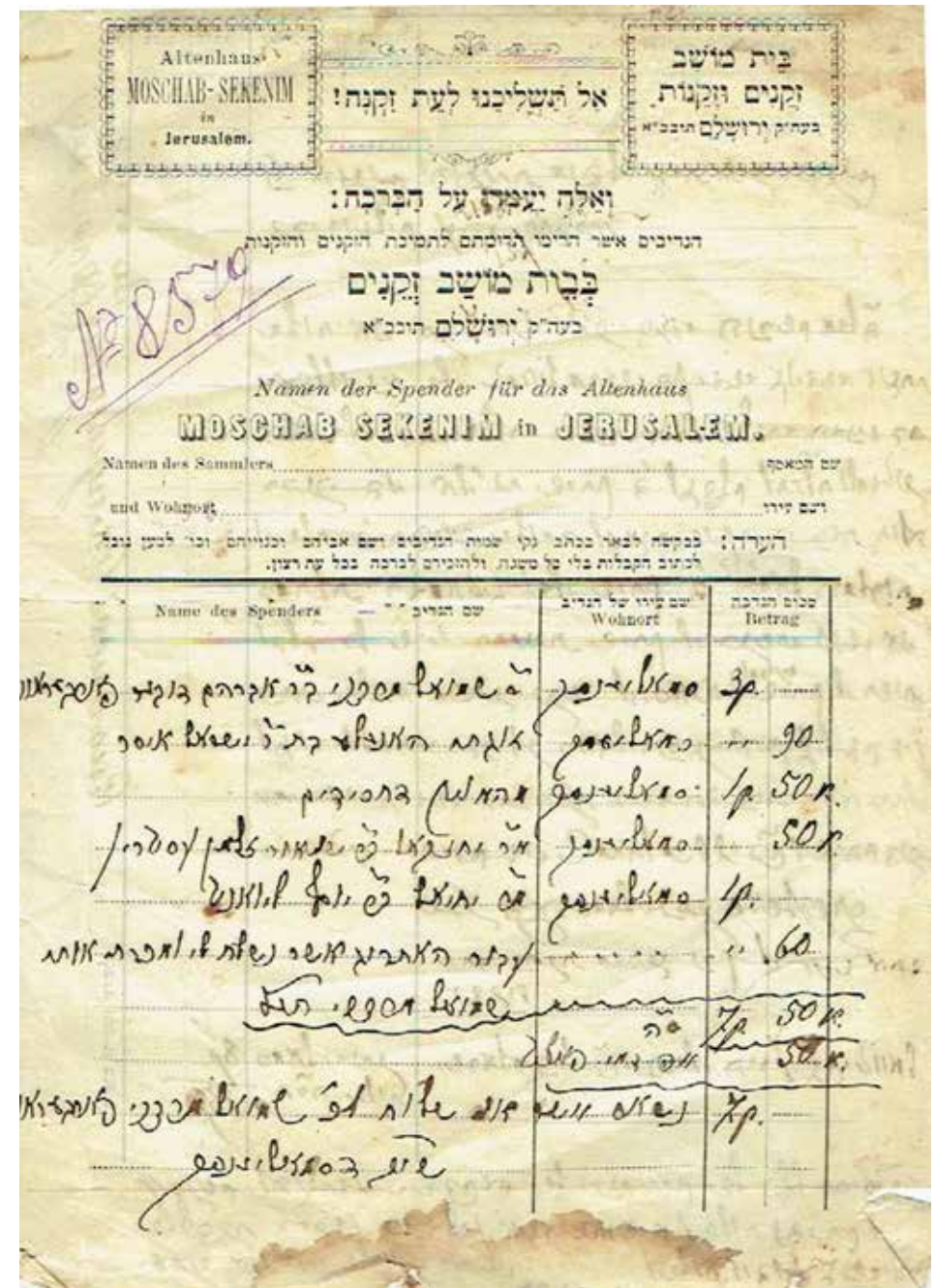
Tefillin (phylacteries) bag given to a "Moshav Zkenim"  
donor, early 20th century  
Old Yishuv Court Museum Collection





קבלה על תרומה למושב זקנים, תשרי תרנ"ה (1894)  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Receipt of a donation to the "Moshav Zkenim" October 1894  
 Old Yishuv Court Museum Collection



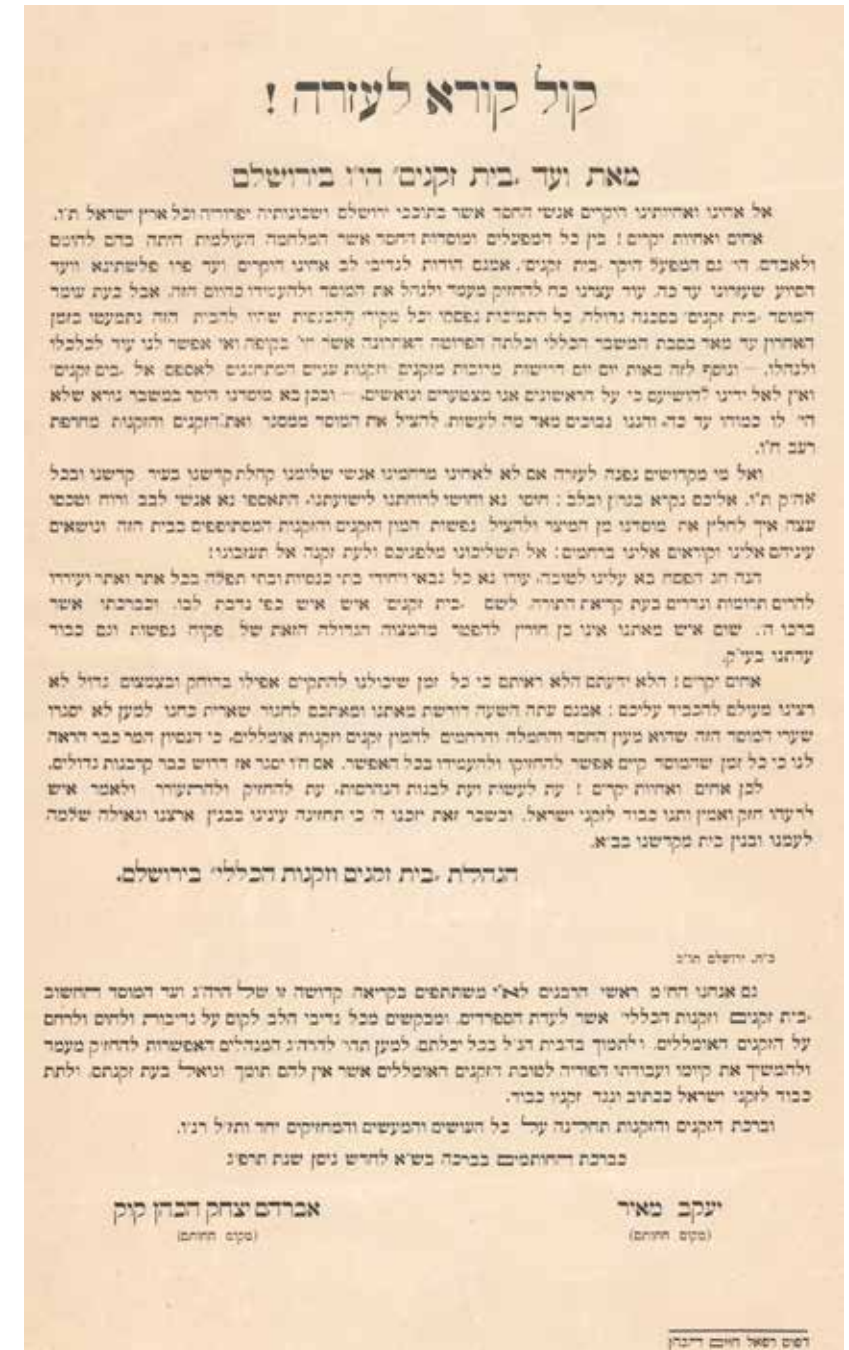
רשימת תורמים למושב זקנים, ראשית המאה ה־20,  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A list of Donors to the "Moshav Zkenim" Early 20th century  
 Old Yishuv Court Museum Collection





**Yahrzeit Plaques**  
(Memorial Plaques for the Anniversary  
of a Person's Death)



קריאה לנדיבים לתרום ל"בית זקנים" לקראת פסח. הרבנים הראשיים הרב קוק והרב מאיר השתתפו אף הם בבקשה לתרומה, ניסן תרפ"ג (1923)  
Request to philanthropists for donations to "Beit Zkenim" towards Pessach. Chief Rabbis Kook & Meir also joined the request, (March 1923)





לוח יארצייט שהודפס עבור תורמי הישיבה הגדולה מאה שערים, תקופת המנדט במדליונים העליונים איור הכותל המערבי ומערת המכפלה ובמדליונים התחתונים – הר הזיתים וקבר רחל. בלוח היארצייט משובצים פסוקים מהמקורות, המתקשרים ליום בו אדם צריך לתת את הדין על מעשיו בעולם הזה.

"נר ה' נשמת אדם", (משלי כ, 27), "טוב שם משמח טוב ויום המוות מיום היוולדו". (קהלת, ז, 1)

"הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט". (דברים, ל"ב, 4)

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A Yahrzeit Plaque that was printed for the donors of the Great Synagogue of Mea Shearim  
 On the upper medallions are illustrations of the Western (Wailing) Wall and the Cave of Machpela, and on the lower medallions, the Mount of Olives and Rachel's Tomb.  
 Inscribed on the yahrzeit plaque are verses from the Sources, related to the day on which the person must face judgment for his actions in this world.  
 "The spirit of man is the lamp of the LORD" (Proverbs 20:27), "A good name is better than fine ointment and the day of one's death than the day of one's birth (Ecclesiastes 7:1). "The Rock, His work is perfect; For all His ways are perfect." (Deuteronomy XXXII, 4).



ציון יום הפטירה היה מנהג רווח בקהילות ישראל. בסוף המאה ה-19 חילקו מוסדות רבים לתורמיהם שי: לוחות יארצייט שעליהם נרשמו שמות יקיריהם שהלכו לעולמם. לוחות היארצייט עוטרו לעתים באיורי קברי קדושים דוגמת קבר רחל, קבר רשב"י, הר הזיתים, יד אבשלום ועוד.

The custom of marking the anniversary of a person's death was prevalent in Jewish communities.

At the end of the 19th century, many institutions gave gifts of yahrzeit plaques to donors, on which were the names of their dear ones who had passed.

Yahrzeit plaques were often decorated with illustrations of holy shrines, such as Rachel's Tomb, Rashbi's (Rabbi Shimon bar Yochai) Tomb, the Mount of Olives, Yad Avshalom, and others.









לוח יארצייט "אבלי ציון", ראשית המאה ה־20'. צייר זלמן צוייג, דפוס מונזון  
 לוח היארצייט מעוטר באיורי המקומות הקדושים מקום המקדש, הר ציון, קבר רחל והר הזיתים.  
 משובץ הפסוק " לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר" (ישעיה,סא,3).  
 המוטיבים של האבלות והקומפוזיציה היא כשל לוחות יארצייט, אך האבלות בלוח זה היא על  
 חורבן הבית.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A Yahrzeit Plaque, Early 20th century. painter: Zalman Zweig, A.L. Mohnsohn Print.  
 The Yahrzeit Plaque is decorated with illustrations of the Holy places, the place of the Temple,  
 Mount Zion, Rachel's Tomb, and the Mount of Olives. Inscribed is the verse "To place for the  
 mourners of Zion, to give them glory instead of ashes" (Isaiah 61:3).  
 Old Yishuv Court Museum Collection



לוח יארצייט שהודפס עבור תורמי ישיבת תורת חיים, תקופת המנדט, דפוס מונזון  
 לוח היארצייט מעוטר בתאור הר הזיתים באחרית הימים בו ילחם האל על ירושלים, ככתוב:  
 "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים" (זכריה,י"ד,4)  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

The Yahrzeit Plaque is decorated with a description of the Mount of Olives in the End of Days  
 when God will fight for Jerusalem, as is written: "And on that day His feet shall stand on the  
 Mount of Olives." (Zechariah 14:4).  
 Old Yishuv Court Museum Collection

# אחרי מות

'Acharei Mot'  
(after the death)



לוח יארצייט, המאה ה 20  
בלוח היארצייט עיטורים פסטורליים של נוף לצד איורי קבר רחל והר ציון. מצורפת  
תפילת "אל מלא רחמים" הנאמרת ליד הקבר בסיום הקבורה וכן באזכרה - ביום השלושים לפטירה  
וביום השנה בקרב יהודי מזרח אירופה.  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

The Yahrzeit Plaque has pastoral landscape decorations alongside an illustration of Rachel's Tomb and Mount Zion. Attached is the "El Malei Rachamim" (God Full of Mercy) Prayer which is recited next to the grave at the end of the burial and at the memorial service – on the "shloshim" (30th day from the passing) and on the year anniversary [yahrzeit] amongst Jews of eastern Europe.

This prayer is also recited in the synagogue within the framework of the "Yizkor" (Memorial) Service on the three Pilgrimage holidays (the 7th day of Passover, Shevuot [the Feast of Weeks], and Simchat Torah), and on Yom Kippur (the Day of Atonement).

Old Yishuv Court Museum Collection





שקיות עפר מקבר רחל  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
bags of earth from Rachel tomb  
Old Yeshuv Court Museum





שרטר מכירה של חלקת קבורה בהר הזיתים  
 נמכר לדוד קאקון ע"י השד"ר אברהם חזוט, ע"י ועד עדת המערבים שנת תרע"ז (1917).  
 על הטר חותמותיהם של רבני ועד המערבים הרב נחמן בטיטו, הרב אליהו לעגמי,  
 הרב שמעון שריקי, הרב יעקב בן עטר.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

BILL OF SALE OF A BURIAL PLOT ON THE MOUNT OF OLIVES  
 Sold to David Kakoon by the "shadar"\* Abraham Chazut, by the Committee of the Western community, in the year 5677 (1917).  
 \*("Shadar" is the abbreviation for "Shaliach de Rabanan" or 'Rabbinic messenger'; a Jew who was sent to Jewish communities outside of Israel to raise money for the support of the Yishuv in Israel.)  
 On the Bill of Sale are the signatures of the rabbis of the Western community, Rabbi Nachman Batito, Rabbi Eliyahu Legmi, Rabbi Shimon Shriki, Rabbi Ya'akov ben Attar.  
 From the Collection of the Old Yishuv Court Museum



שקית עפר מקבר רחל  
 לעפרה של ארץ ישראל היתה במסורת היהודית קדושה והוא נחשב לבעל סגולות. שקיות עפר מארץ ישראל נסחרו עבור הנקברים בגולה. לשקית הבד ובה עפר מקבר רחל היתה אסמכתא של שמש החברה קדישא בירושלים אברהם יצחק מינץ (1903-1939). על צידה האחד של השקית תמונת קבר רחל מצידה השני הפסוק "זכר אדמתו עמו" (דברים, ל"ב, 43) ומתחתיו תמונת מקום המקדש וכיתוב בעברית ובאנגלית.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A BAG OF EARTH FROM RACHEL'S TOMB  
 In the Jewish tradition, the soil from the Land of Israel is holy and is considered to have mystical qualities. Bags of soil were traded and sold for people being buried in the Diaspora. The cloth bag holding soil from Rachel's Tomb had authentication from the beadle of the Chevra Kadisha (Jewish Burial Society), Abraham Isaac Mintz (1903-1939). On one side of the bag is a picture of Rachel's Tomb, and on the other side is the Hebrew verse, and beneath that is a picture of the place of the Temple and an inscription in Hebrew and in English.  
 Old Yeshuv Court Museum Collection





נר נשמה עשוי נחושת, ראשית המאה ה־20'  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
 Ner Tamid (Eternal Flame) made of copper, Early 20th Century  
 From the Collection of the Old Yishuv Court Museum



סידור תפילה כולל תפילות לשכיב מרע, השכבות, סדר טהרה הלוויית- וקבורת המת. המאה ה־19.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן  
 A Prayer Book with prayers for the dying and the dead, the purification ritual, funeral services,  
 and the burying of the dead. 19th Century  
 From the Collection of the Old Yishuv Court Museum



תכריכים לגבר, תטואן, מרוקו. המחצית הראשונה של המאה ה־20'.  
 פעמים רבות הכותנת נלבשה על ידי החתן בעת החופה וכתכריכים לאחר שהלך לעולמו.  
 הקישוט בדגם הלוליין מסמל את הצמיחה, ההתפתחות וההמשכיות – לצד המוות, התכווצות  
 ורצון הנשמה להתכנס פנימה.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Shrouds for a Man, Tetouan, Morocco. First half of the 20th Century.  
 In many ethnic communities, the caftan is worn by the bridegroom at the time of the chupah  
 [the wedding canopy] and as a shroud after he has passed. The decoration in a spiral design  
 symbolizes growth, development, and continuity – nearing death, the contraction and the  
 desire of the soul to go inward.

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum



נר תמיד לעילוי נשמת הרב פסח בן משה הכהן הולנדר, ראשית המאה ה־20'  
 מעל ההקדשה ידיים המברכות ברכת כהן ומעידות על כך שהנפטר היה כהן.  
 אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Ner Tamid (Eternal Flame) for the Elevation of the Soul of Rabbi Pesach ben Moshe HaCohen  
 Hollander. Early 20th Century. Above the dedication are hands giving the Cohanic blessing,  
 giving testimony to the fact that the deceased was a Cohen.

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum





פרוכת מקטיפה אדומה מעוטרת בעיטורים צמחיים. בכתובת ההקדשה הרקומה על הפרוכת כתוב: קל"ה (קודש לה) הפרוכת הזאת לעילוי נשמת בכורה שמהה בת שרה אלקלעי. נפ (נפטרה) ביב אלול התרפ"ו. תנצבה (תהא נשמתה צרורה בצרור החיים). אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A parochet of red velvet decorated with plant decorations. In the dedication inscription embroidered on the parochet is written: Holy to the Lord, this parochet is for the elevation of the soul of Bechora Simcha bat (daughter of) Sarah Alkalay. Passed away on 12 Elul 5686. May her soul be bound up in the bond of life.

Old Yeshuv Court Museum collection



כוס של חברה קדישא, אנגליה המאה ה־19  
כוס גדולה בעלת ידית מעוצבת בצורת גפן עם אשכולות ענבים.  
על הכוס חרוטים עיטורים והכתובת "חשא" (חסד של אמת).  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Cup of the Chevra Kadisha, England, 19th Century

A large cup with a handle designed in the shape of a vine with clusters of grapes. The cup is engraved with decorations and the inscription " ChaSHE" (Chesed Shel Emet [True Kindness]).

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum





פרוכת עשויה מבד משי לבן-קורם וקישוטי פרחים. כתובת הקדשה מקטיפה שחורה ועליה רקום: "זאת הפרוכת לעילוי נשמת קליימן חרוש נ"ע (נשמתו עדן) אשר נלב"ע (נפטר לבית עולמו) בדמי עלומיו ביום י' סיון תרפ"ז ולעילוי נשמת האשה הכבודה מרת לונה בת שרה נ"ע (נשמתה עדן) אשר נפטרה ביום ל"ג בעומר התרצ"ג". הפרוכת הוקדשה לעילוי נשמת העלם קליימן חרוש (נפטר בשנת 1927) והאשה לונה בת שרה (נפטרה בשנת 1933).  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A Parochet made of cream-white silk with flower decorations. A dedication inscription on black velvet and embroidered on it: "This parochet is for the elevation of the soul of Kleiman Charush (G-d rest his soul) who passed from this world while still in his youth on the 10th of Sivan 5687 (1927) and for the elevation of the soul of the honorable Mrs. Luna bat Sarah (G-d rest her soul) who passed away on Lag B'Omer (the 33rd day of the counting of the Omer – the days between Passover and the Festival of Weeks) 5693 (1933)." The Parochet was dedicated to the elevation of the soul of the youth, Kleiman Charoush, (who passed away in 1927) and the woman, Luna bat Sarah (who passed away in 1933).

Old Yeshuv Court Museum collection



מפה לבמה עשויה מקטיפה סגולה. המפה מעוטרת ברקמת זהב: מגן דוד ובמרכזו המילה "ציון".  
כתובת ההקדשה מקדישה את הפרוכת לזכרה של אסתר בת שמחה אלקלעי.  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

The cover is decorated with gold embroidery: a Magen David, with the word "Zion" in the center. The dedication dedicates the bimah cover to the memory of Esther daughter of Simha Alkalai.

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum





מפה זו הקדיש  
הבחור יאודה בן  
בן המנוח רחמים  
בן שושן זל

פרוכת מבד עליו מודפסים פרחים גדולים צהובים על רקע כהה.  
במרכז הפרוכת הקדשה של הבחור יאודה בן המנוח רחמים בן שושן  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Cloth Torah Ark curtain embroidered with large yellow flowers on a dark background. In the center there is a dedication to the youth Ye'uda son of the late Rahamim son of Shushan.

Old Yeshuv Court Museum collection



פרוכת קטיפה שחורה, מעוטרת רקמה צבעונית: אריה וצבי מחזיקים בלוחות הברית; כתר; זרי פרחים; קדש לה'; ז'נ לעלוי נשמת הא' מ' דבורה מרים בת ר' צבי הירש; נלב'ע יא' טבת תרנ"ו לפק' תנצבה

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Parochet (Curtain Covering the Ark of the Torah), Jerusalem, 5656 (1896)  
A parochet embroidered with colorful silk threads on a cloth of velvet, for the elevation of the soul of Devora bat Tzvi Hirsch. The parochet, the handiwork of Raizel Tiktil bat Tzvi Griyevsky, was hanging over the Holy Ark in the "Churva" Synagogue.

From the Collection of the Old Yishuv Court Museum





כתר לספר תורה שהוקדש מהגברת מרת רוזה ובניה אלמנת הגביר יעקב סידי, י"ז אלול תרפ"ז (1927). השאלת קבע מועד העדה הספרדית. השאלת קבע מועד העדה הספרדית

Torah Crown dedicated by Mrs Roza and her children, widow of the philanthropist Yaacov Sidi, 17 Elul 1927.

On permanent loan from the Sephardic Community Committee



מנורה לבית הכנסת הוקדשה לזכר חיים ברוך ובתו רבקה, שנת 5683 השאלת קבע, אוסף ועד העדה הספרדית

Synagogue lamp Dedicated to the memory of Haim Baruch & his daughter Rivka, 1923

On permanent load from the Collection of the Committee of the Sephardic Community





רימונים שהוקדשו לעילוי נשמת חיים סאבאן בן רחל.  
ראשית המאה ה־20  
השאלת קבע מועד העדה הספרדית

Torah Rimonim (grenades) dedicated to the soul of Haim Saban son of Rachel, beginning of the 20th Century  
On permanent loan from the Sephardic Community Committee



רימונים, איזמיר, 1922

על הרימונים הקדשה: "בעד הקדש לק"ק (לקהל קדוש) גינת ורדים יב"ץ (יכוננה בצדק) מהמנ' (מהמנוח) יהודה דמתקרי (הנקרא) ליאון אללוף הי"ו תמוז דאי שתא (משנת) תרפ"ב (5682).  
השאלת קבע מועד העדה הספרדית

There is a dedication on the Torah finials:

"for the sanctification of the Holy Congregation a rose garden, may it be established with justice, from the late Yehuda (known as Leon) Allaluf on the 16th of Tamuz in the year 5682.

On permanent of the collection of the Committee of the Sepharadic Community.



נרתיק לספר תורה ספרדי עשוי עץ. מהכתובת על ספר התורה מסתבר שהוקדש לעילוי נשמת האשה שמחה ישראל.  
אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Wooden case for Sephardi Torah scroll. The inscription on the Sefer Torah indicates that it was dedicated to the elevation of the soul of a pious woman called Simha Israel.

Old Yishuv Court Museum Collection



מעיל כחול לספר תורה. בראש המעיל שני פתחים שני פתחים לספר תורה. חזית המעיל מעוטרת בלוחות הברית ועשרת הדברות. מעל לוחות הברית – כתר תורה והכיתוב הרקום בחוטי מתכת "כתר תורה". מתחת ללוחות הברית אמפורה עם פרחים ושרכים. בתחתית המעיל רקום הכיתוב בחוטי מתכת "חברה ביקור חולים בני יעקב". יתכן ומדובר באחת מחברות ביקור חולים שפעלו בקהילות ישראל מתוך מטרה לסייע לחולים ולבני משפחותיהם.

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Blue mantle for Torah scroll. Top of mantle, two openings with two cloth loops for Torah scroll. Front of mantle adorned with Tablets of Stone and Ten Commandments embroidered on them. On either side of the Tablets of Stone pair of lions rampant. Floral decoration beneath the dedication inscription: In memory of the soul of Shlomo Goldberger / in memory of the soul of his wife Elka daughter of Rabbi Menahem." No date of death for the two deceased, to the ascent of whose souls the mantle is dedicated.

Old Yeshuv Court Museum collection



מעיל לספר תורה עשוי קטיפה ומעוטר בפייטים צבעוניים. במרכז המעיל לוחות הברית ועשרת הדברות ושני אריות לצדדיהן. מעל לוחות הברית – כתר תורה והכיתוב הרקום בחוטי מתכת "כתר תורה". מתחת ללוחות הברית אמפורה עם פרחים ושרכים. בתחתית המעיל רקום הכיתוב בחוטי מתכת "חברה ביקור חולים בני יעקב". יתכן ומדובר באחת מחברות ביקור חולים שפעלו בקהילות ישראל מתוך מטרה לסייע לחולים ולבני משפחותיהם.

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A Torah Mantle made of velvet and decorated with colorful sequins. In the center of the mantle are the Tablets of the Law and the Ten Commandments with two lions alongside them. Above the Tablets of the Law – a Torah Crown with the inscription embroidered in metallic thread: "Keter Torah" (Torah Crown). Below the Tablets of the Law is an amphora with flowers and ferns. At the bottom of the mantle is the inscription embroidered in metallic thread, "Bikur Cholim Company B'nai Ya'akov." Possibly the reference is to one of the Bikur Cholim companies that operated in Jewish communities with the purpose of aiding the sick and their families.

Old Yeshuv Court Museum collection





מעיל לספר תורה מראשית המאה ה־20.

במרכז רקום דגם צמד האריות וביניהם לוחות הברית מעליהם כתר תורה והפסוק "כי מציון תצא תורה ודבר ד' מירושלים" (ישעיהו, ב,3). רקמת הכותל המערבי מוקף זר פרחים, ומתחת רקומים שמות המונצחים יעקב שלום בן ר' אברהם יצחק ורעייתו שינדיל בת ר' שלמה יוסף. אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן.

Torah Cover from the beginning of the 20th Century, embroidered in the center are two lions surrounding the Ten Commandments, above them is the Crown of Torah with the verse "...for out of Zion shall go forth Torah and the word of God from Jerusalem" (Isaiah 2:3). The Western Wall surrounded by a wreath of flowers, and below is embroidered the names of memorialized, Yaakov Shalom son of Abraham Yizhak and his wife, Shaindel daughter of Rabbi Shlomo Yosef.

Old Yishuv Court Museum Collection



מעיל לספר תורה מרומניה שהקדישו החבר יחיאל בן מו"ה (מורנו הרב) יעקב יוסף פראנקל וזוגתו ביילה בת ר' יעקב האלצער בשנת תרנ"ג (1893). על המעיל רקומים כתר תורה מזהב, כוכבים וזר פרחים רקום כעדיליון סביב כתובת ההקדשה.

אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

A Torah mantle from Romania dedicated by Yechiel Ben (Our Teacher and Rabbi) Yaakov Yosef Frankel and his wife Beila bat Rev Yaakov Haltzer in the year 5653 (1893). The mantle is embroidered with a golden Torah 'keter' (crown), stars, and a bouquet of flowers that are embroidered like a medallion around the dedication inscription.

Old Yeshuv Court Museum collection





הטס מעוטר באשכולות גפן ופרחים. במרכז – עשרת הדברות. שם התורם יאקוב פלאפלער כתוב במרכז החלק התחתון שמות החגים מופיעים כאשר מסובבים את הדיסקית המחוברת מאחור. אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

The breastplate is decorated with bunches of grapes and flowers. Center – the Ten Commandments. The name of the donor – Yaakov Flafler – is in the center of the lower part The names of the festivals are displayed by rotating the disk attached to the back of the breastplate

Old Yishuv Court Museum Collection



כתובת הקדשה על פרוכת לע"נ רבקה לאה שנפטרה ביום כ' סיון תרע"ה. (1915). הכתובת עשויה קטיפה ורקומה בחוטי מתכת, הוקדשה על ידי אבי הנערה עזרא עבד. אוסף מוזיאון חצר הישוב הישן

Written dedication on Ark Curtain commemorating Rivka Leah who passed away on 20 Sivan 1915. The Inscription is embroidered with metal thread on velvet, dedicated by the girl's father, Ezra Abed.

Old Yishuv Court Museum Collection



Prof. Kobi Cohen-Hattab

## JEWISH BURIAL IN JERUSALEM DURING BRITISH RULE

In Jerusalem, until the end of the Ottoman Period, Jewish burial was characterized by burial according to ethnic affiliation or affiliation with a 'kollel' (community). In contrast, during the time of British rule over Jerusalem, a big change in Jewish burial in the city occurred, and a general Jewish burial also developed, namely, not according to ethnic origin or community affiliation. Responsible for this turnaround was the Hebrew Community Council in Jerusalem, which derived its authority from the Knesset Israel and from the National Committee. These were a prominent institutional expression of the growing Zionist activity in Israel in the days of British rule, the climax of which was the establishment of an independent Jewish State in May of 1948. The activity of the Community Council in Jerusalem in the realm of burial was expressed in the establishment of the Council's Chevra Kadisha (Burial Society), named "G'milut Chesed shel Emet [Giving True Kindness] (Gachsha'), which created three cemeteries throughout the city: on the Mount of Olives, in Sanhedria, and in Sheikh Bader. Analysis of the process of establishing the cemeteries of the 'Gachsha' in Jerusalem teaches that one of the salient threads throughout was the actions that inherent in them were both change and continuity: on the one hand a great change by virtue of the very establishment of a Chevra Kadisha intended for everyone, regardless of differences of origin and status, the development of additional burial sites - aside from the Mount of Olives - and emphasis on a more dignified character in the 'tehora' (purification) and burial, and the care of the family of the deceased; on the other hand and at the same time, there is a clear line of continuity that is prominently expressed in the desire for action in the area of burial according to Jewish 'Halacha', in the spirit that was accepted in this area in the communities of Israel over many generations.

Prof. Yaron Ben-Naeh, The Hebrew University

## TESTATORS, WILLS, AND DEATH RITUALS IN LATE OTTOMAN JERUSALEM

The focus of the article is a study of the wills of the sephardi rabbis of Jerusalem in the 19th century.

The article begins with an outline of the subject of old age, illness, and death in the Sephardic community of Jerusalem during the late Ottoman Period. In this class-based hierarchic society, economic and social status dictated not only many aspects of everyday life, but were evident also after death. In pre-modern traditional society, an elderly person generally lived amongst his family members, and they took care of his needs. Jerusalem's demographic profile was unique, and many elderly people, mostly women, lived in loneliness and poverty. Aspects of their lives were depicted in Yehuda Burla's stories (see citation/appendix?). These people depended on the generosity of individuals and the aid of charitable organizations, which tended to operate within the ethnic frameworks based on country of origin.

Our knowledge of the conduct around the deathbed and afterwards pertains mainly to rabbis, about a dozen of whose wills have survived (see appendix for an example). These interesting wills provide testimony to the religious and spiritual world of the rabbinic elite circles. In their wills, Jerusalemite rabbis detailed their wishes in an attempt to ensure the redemption of their soul. Some articles relate to the treatment of the corpse, and others go so far as to instruct in great detail how many people should study each and every day during the *Shiv'a* (7 days of mourning), what and how the designated men should study, and the amount they are to be paid for it. The wills reflect many of the beliefs of the sephardic sages of Jerusalem and Hebron, and demonstrate the central place of *kabbalah* in the design of their death rituals, in the spirit of the kabbalists of the Beit-El *yeshiva*.

Yehuda (Udi) Mizrachi-Tzoref

## “CHESED SHEL EMET”

### (TRUE KINDNESS) WITHIN THE WALLS

For the History of the “Society of Washers and Pallbearers”  
of the Sephardic Community in Jerusalem

The article deals with the history of the “Society of Washers and Pallbearers” in the Sephardic Community in Jerusalem.

Proper care of the departed – washing of the deceased [in a ritual act of purification], dressing them in shrouds, carrying them to their place of rest and their burial – was considered the ‘giving of true kindness’ (“g’milut chesed shel emet”) and became in the Jewish Sources the duty of the community. In order to exempt all the members of the community from this duty, Jewish communities in Spain in the Middle Ages established “Chesed” [‘Kindness’] societies for the deceased. The tradition of Chesed societies passed with the Jews expelled from Spain to the various diasporas in Italy, throughout the Ottoman Empire, and in the cities of the Maghreb [the western part of North Africa and the Arab world].

In Jerusalem, various Chesed societies began to appear during the sixteenth century, when a number of families acquired a “stronghold” in the realm of caring for the deceased. An organized “Society of Washers and Pallbearers” was established in the city only in the middle of the nineteenth century, within the framework of a reform that the first Chacham Bashi [Turkish name for the Chief Rabbi of the Jewish Community], Rabbi Abraham Chaim Gagin, enacted out of a desire to break the right of “stronghold” and to supervise what was done in that realm. In the year 1903, a permanent Chevra Kadisha [Burial Society] for the Sephardic community was established by the Chacham Bashi, Ya’acov Sha’ul Eliashar (the YiSA Bracha), and the

washers operated within its framework. The “Society of Washers” came to an end in the first half of the twentieth century, at the time when the leadership of the community began to hire washers (both men and women) on a permanent basis.

Members of the “Society of Washers and Pallbearers” were distinctly kind, compassionate people, and most of them served in additional Chesed Funds, such as “Bridal Funds,” “Visiting the Sick,” and “Hospice for the Poor.” Their work was complicated psychologically, and they used to drink wine during the course of their work to ease the difficulty. The right to be a member of the “Society of Washers” was for the life of the ‘Purifier’ and was passed on to his descendants after him. Also, the position of “Head of the Washers” was inherited, and it granted the one who held it status in the community and a nice salary. The ‘shamashim’ (beadles) of the synagogues had a special right to participate in the purification ceremony and to collect their fee. The community did not always pay generously to those who dealt with the care of the departed, and that created much bitterness and led to power struggles with the leadership of the community. Even so, the purifiers devoutly held on to their work, this because of economic and medical rights which they enjoyed and the high public status granted them in the community, and mostly because of their religious faith, according to which they were dealing in the ‘giving of true kindness’, on which it is written that it is the action that “man does it in this world and reaps the reward in the world to come” (Mishna, “Pe’a”, 1,1).



Ora Pikel Tzabari

## MOSHAV Z'KENIM (HOME FOR THE AGED)

The article focuses on the “Home for the Aged” – the first old age home that was established in Jerusalem. Because of its primacy and centrality in the city, it was considered the prototype for old age homes that were established in the years following.

During the course of the 19th century, there was an increase in the ‘aliya’ (immigration) of many Jews to Jerusalem from all over the world. Amongst them were many immigrants, old people, widows and widowers with no family, who came in order to die and be buried in the ground of the Holy Land.

The economic status of many of them was rough; they were forced to beg for their living, and the community found it difficult to care for them and for their welfare. The difficult economic situation of these elderly, the malnutrition from which they suffered, and the poor sanitary conditions in Jerusalem in those days, constituted a broad cushion for the spread of epidemics, by which the elderly were the first to be hurt.

The “Home for the Aged” started out in the Old City and in the year 1901 moved to the New City. The changes which took place in it characterized the Jewish society and its relationship to the elderly.

Lacking funds and with increasing expenses for the maintenance of the institution, the financial backers were forced to come up with creative ways to garner donations. (Photographs of the old men and women, prayers for the elevation of the souls of relatives of the donors, “shadarim,”\* gifts for the donors, and more).

\*\* (“Shadarim” is the abbreviation for “Shlichim deRabanan” or ‘Rabbinic messengers’; they were Jews who were sent to Jewish communities outside of Israel to raise money for the support of the Yishuv in Israel.)



# MOSHAV Z'KENIM

(HOME FOR THE AGED)

